

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi

Əl yazması hüququnda

İsmayılov Fuad Nazim oğlu

**“Azərbaycanın iqtisadi inkişafı irosesinde
izad iqtisadi zonaların rolu” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı:	060401 “Dünya iqtisadiyyatı”
İxtisasın şifri və adı:	Gömrük işi
İş müdafiəyə təqdim etmək üçün buraxılmışdır	“Beynəlxalq magistratura və Doktorantura ərkızinin direktoru: dos. Fariz Əhmədov
Elmi rəhbər:	Magistr proqramının rəhbəri:
Prof.A.Ş. Şəkərəliyev	Dos.B.N.Manafov
Kafedra müdiri:	Prof.A.Ş. Şəkərəliyev

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Fəsil 1. Azad iqtisadi zonaların fəaliyyətinin nəzəri əsasları və beynəlxalq təcrübə	7
1.1 Azad iqtisadi zonalar: yaradılmasının mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri, fəaliyyət mexanizmi.....	7
1.2 Azad iqtisadi zonaların təsnifatının nəzəri əsasları.....	19
Fəsil 2. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti təcrübəsi	39
2.1. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılması. Mərhələ və prinsiplər.....	39
2.2. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların qanunverici bazasının formalaşdırılması.....	49
Fəsil 3. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların prioritet inkişaf istiqamətləri	58
3.1. Azad iqtisadi zonaların inkişaf meyarları	58
3.2. Azad iqtisadi zonalarda nəzərdə tutulan vergi və gömrük, maliyyə və inzibati güzəştlər.....	60
3.3 Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyət mexanizmi.....	62
3.3.1. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər.....	62
3.4. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların inkişaf perspektivləri.....	78
Nəticə və təkliflər	88
Ədəbiyyat	93

Giriş

Problemin aktuallığı. Müasir şəraitdə resublika regionlarının inkişafı mürəkkəb iqtisadi vəziyyətlə xarakterizə edilir. Dərin sistemli krizis milli iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə toxunmuş və təxirəsalınmaz həlli tələb edilən çoxlu problemlər toplanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının bu durumdan çıxarılması üçün regional inkişafın ən səmərəli yollarının işlənməsi və onların reallaşdırılması mexanizminin müəyyən edilməsi zərurətdir. Bu problemin həllinin təşviqinə qadir amillərdən biri bizim baxışlarımıza görə azad iqtisadi zonaların (AİZ) yaradılması olub, milli iqtisadiyyatın liberallaşdırılması şəraitində bazara transformasiyasının vacib sürətlənməsi vasitəsi kimi çıxış edə bilər/1,2/.

Dünya mütəxəssislərinin qiymətləndirmələri üzrə xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimli iqtisadi zonaların yaradılması, öz məhsulunu səmərəli ixrac etməyə qadir, istehsalat potensialı və xidmət dairəsinin formalaşmasına və inkişafına yönəlmiş, ayrı – ayrı ərazi və regionların qüvvədə olan və perspektiv inkişaf istiqamətidir. Azad iqtisadi zonalar (yaxud XİZ) özünün yüksək iqtisadi, sosial və siyasi səmərəliliyini bir çox dünya regionlarında göstərmişdir.

Azərbaycanda onların təşkili prosesi bazar sistemlərinin qurulması dövrünə təsadüf etməklə, regionların inkişafının sürətləndirilməsi məqsədi daşıyır. Respublikamızda azad iqtisadi zonaların müvəffəqiyyətli inkişafı üçün bütün şərait mövcuddur. Belə ki, respublikamızın tarixi “ipək yolu” – nun keçdiyi ərazi olması və bu istiqamətdə nəqliyyat infrastrukturunun yüksək inkişafı tranzit ölkə kimi regionun əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur. Bizim baxışlarımıza görə digər azad iqtisadi zona növləri ilə bir sırada vacib regional inkişaf mərkəzi kimi azad biznes zonaları (ABZ) da çıxış edə bilər. ABZ – rin şəkildəyişmələrindən biri ərazi – istehsalat zonası (ƏİZ) yaxud sənaye məhəlləsi olub, respublikanın bəzi müəssisələrində təşkili təklif edilir. Onların əlverişli fərqi ondan ibarətdir ki, onlarda yeni texnologiyanın təşkili praktiki olaraq əsaslı məsrəflər tələb etmir, belə ki, burada mövcud sahə, avadanlıq və inkişaf etmiş infrastruktur istifadə edilir və deməli əhəmiyyətli şəkildə investisiya tələbi azaldılmış olur.

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılması və onların fəaliyyəti üzrə xarici təcrübə lazımı qaydada ümumiləşdirilmiş, onun respublikanın regionlarının iqtisadi inkişafının sürətlənməsində roluna dair ciddi tövsiyələr mövcud deyildir. Bu istiqamətdə milli təcrübə isə kifayət qədər toplanmamışdır. Azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətinin bütün tərəflərini kompleks əhatə edən, elmi işlənmiş konsepsiya mövcud deyildir. Regional inkişafda onların rolu və yeri müəyyən edilməmişdir. Praktiki olaraq, nəticələri üzrə AİZ – rin fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilatı problemləri ilə bağlı tövsiyələrin işlənməsinə imkan

verən elmi – tədqiqatlar mövcud deyildir. Bütün bu vəziyyət isə dissertasiya mövzusunun aktuallığını müəyyən edir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Azad iqtisadi zonaların təşkili və fəaliyyəti məsələsinə xarici və yerli iqtisadi tədqiqatçılar kifayət qədər böyük diqqət ayırmışlar. Dissertasiya mövzusu üzərində işləyərkən A.Bonayevanın, A. Bıkovanın, M.M. Boquslavskinin, L.Vardomskinin, L.N. Vasilyevin, İ. İvanovanın, V.Karpuninin, V.Leksinin, R.Vernonanın, İ.Qruberin, S.Linderin, A.Oslundun, C.Saksın, T.Simadzakinin, L.Uellsin, Ç.Layın, A.Ş.Şəkərəliyevin, R.T. Abutalıbovun, Ş.T.Əliyevanın və b. monoqrafiya və elmi məqalələrindən istifadə edilmişdir/3,4,5,149,45,46/.

Bununla belə, bu problemin regional aspektləri, regional inkişaf sistemində azad iqtisadi zonaların yeri və rolunun müəyyən edilməsi məsələsi, ərazinin inkişaf səviyyəsinə onların təsiri dərəcəsi hələ iqtisadi ədəbiyyatda öz əksini tam olaraq tapmamışdır. Regional inkişaf proseslərində tənzimləyici amil kimi dövlətin roluna yetərinə diqqət ayrılmamışdır. Buna baxmayaraq iqtisadi ədəbiyyatda regionlaşdırma probleminə V.Leksinin, V.Semyonovanın, M.Safiullinanın, A.Şvetsovanın və b. işlərində bəzi diqqət ayrılmışdır, regional sistemin müxtəlif komponentlərinin qarşılıqlı təsiri ərazinin inkişaf parametrlərini müəyyən edən regional maraqlar qrupunun ayrılmasına və azad iqtisadi zonaların təşkilində regional xüsusiyyətlərin təsiri məsələlərinə yetərinə diqqət ayrılmamışdır.

Qeyd olunan müəlliflərin işlərinə istinadən onu göstərmək lazımdır ki, burada nail olunmuş tədqiqat səviyyəsi indiki mərhələyə uyğun gəlmir. Müasir iqtisadi şərait azad iqtisadi zonaların öyrənilməsində yeni yanaşmalar, onların fəaliyyət təcrübəsində yeni düşüncələr və ölkə iqtisadiyyatında onlardan istifadə üzrə tövsiyələrin işlənməsini tələb edir. Bunlara uyğun olaraq işin məqsədi və vəzifələri müəyyən edilir.

Tədqiqatın məqsədi. Azad iqtisadi zonaların dünya və ölkə təcrübəsində yaradılması və fəaliyyəti təcrübəsini öyrənmək və bu əsasda regionların inkişafının stimullaşdırılması üçün onlardan səmərəli istifadə edilməsi imkanlarını təyin etməkdən ibarətdir.

Beləliklə, yuxarıdakı məzmununda təqdim edilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulur:

- regionların inkişafında AİZ – rin yerinin aydınlaşdırılması və bu prosesdə dövlətin rolunun müəyyən edilməsi və həmçinin bununla əlaqədar olaraq bəzi metodoloji dəqiqləşdirmələr etməli;
- məlum zonaların təsnifatı əsasında ölkə iqtisadiyyatının prioritetlərinə və bazar münasibətlərinə ən uyğun AİZ tipinin aşkar edilməsi;

- iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətində yaranan problemlərin aşkar edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında AİZ – rin yaradılması və nəticəverimli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərait və mülahizələrin təyin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında hansı iqtisadi zona formasının gələcək inkişafda təşəkkül tapacağını və onlara ölkə iqtisadiyyatının spesifikasının necə təsir edəcəyinin təyin edilməsi;
- Azərbaycanda texnoparkların (sənaye məhəllələrinin) qurulması metodikasının əsaslandırılması və tövsiyənin işlənməsi, onların inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat obyektı. Azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi proseslər və hadisələrdir.

Tədqiqatın predmeti – iqtisadi inkişaf prosesində regional inkişafın nəzəri və metodoloji aspektlərinin çoxluğu.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları yerli və xarici aparıcı iqtisadçılardan elmi –tədqiqatları qəbul edilir. Dissertasiyanın empirik bazasını rəsmi sənədlərin müddəaları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları, proqnoz tədqiqatları, dövrü nəşrlərin, beynəlxalq seminar və simpoziumların materialları və rəsmi statistikasının məlumatları təşkil edir. İşdə ümumi elmi – tədqiqat metodları: analiz, sintez və ümumiləşdirmə tətbiq edilir. Həmçinin azad – iqtisadi zonaların ölkənin iqtisadi inkişafı prosesində rolu üzrə müəllifin nəzəri və praktiki işlərindən də istifadə edilir.

Elmi yenilik. Əsas nəticələrdən tədqiqatın elmi yeniliyini müəyyən edən aşağıdakı müddəalar aid edilir:

- işdə azad iqtisadi zonalara lokal ərazi şəraitində, sonuncunun iqtisadi durumunun düzəlməsi üçün məhdud imkanlara malik olması halında regional inkişafın sistemli amili kimi baxılır. Texniki – tətbiq zonalarının misalında regionun ərazicə inkişafına AİZ – rin təsirinin əsas istiqamətlərinin aşkar edilməsi və sistemləşdirilməsi;
- regional inkişaf anlayışı, onun dövlət tənzimlənməsi dəqiqləşdirilərək konkretləşdirilmiş, nəzəri səviyyədə “azad iqtisadi zona” və “xüsusi iqtisadi zona” anlayışlarının hüdudlandırılması aparılmış, eyni zamanda xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimli azad iqtisadi zonanın mahiyyəti müəyyən edilmişdir;
- nəzəriyyə və təcrübədən məlum azad iqtisadi zonalar əsasında onların meyar əlamətləri üzrə təsnifatı təklif olunur (onların evolyusiyası üzrə, təsərrüfat ixtisaslaşması əlaməti üzrə, sahəvi əlamət üzrə, dünya

iqtisadiyyatına inteqrasiya dərəcəsi üzrə, onların yaradılmasına təşkilati – iqtisadi yanaşma üzrə, mülkiyyət xarakteri üzrə) ;

- vahid analitik – informasiya mərkəzinin təşkilinin zəruriliyi aşkar edilmişdir;
- bazar münasibətlərinin qurulması və inkişafı dövründə Azərbaycan şəraitinə ən uyğun iqtisadi zona tipi təyin edilmişdir (biznes zonaları, o cümlədən ərazi – istehsalat, elmi – texnoloji, texniki – tətbiq, o cümlədən texnoparklar, sənaye məhəllələri, servis);
- AİZ – in yaradılmasında, iqtisadi zonanın fəaliyyət mexanizminin kifayət qədər çevik qoşulmasına və eyni zamanda onlardan regional inkişafda daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan verən proqram – məqsədli yanaşmadan istifadə alqoritmi təklif edilir;
- Azərbaycanda ərazi – istehsalat zonalarının yaradılması metodikası əsaslandırılaraq təklif edilir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın nəticələri, təkliflər və tövsiyələr dövlət hakimiyyəti orqanlarında, regional icra hakimiyyəti orqanlarının yerli özünüidarəetmə strukturlarında və təsərrüfat subyektlərinin özündə AİZ – in təşkili və fəaliyyət göstərməsində istifadə edilə bilər. Bundan başqa, dissertasiya işinin tövsiyə və təklifləri gələcək elmi tədqiqatlarda və ali məktəblərdə uyğun mövzunun dünya və regional iqtisadiyyat biznes fəaliyyəti və xarici iqtisadi fəaliyyət kurslarında tədrisində də istifadə edilə bilər.

İşin əsas nəticələri 2 elmi əsərdə dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu tədqiqatın məntiqi ardıcılığını müəyyən etməklə girişdən, üç fəsildən, nəticələrdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İş 100 səhifədə şərh olunmaqla 10 cədvəldən, 2 şəkildən ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısı 150 addan ibarətdir.

Fəsil 1. Azad iqtisadi zonaların fəaliyyətinin nəzəri əsasları və beynəlxalq təcrübə

1.1. Azad iqtisadi zonalar: yaradılmasının mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri, fəaliyyət mexanizmi

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar bilavasitə regional və yerli maraqlara toxunmaqla, regional və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiyalarında təsirlər daxil etməklə bütövlükdə regional inkişafa təsir edir. İslahatların gedişində regional inkişafın yeni bazar amilləri yaradılmaqla, onun təyinində baxışlar və yanaşmalar dəyişir. Ona görə də azad iqtisadi zonanın bu prosesin stimullaşdırıcı amili kimi analizinə keçməzdən öncə “regional inkişaf” kateqoriyasının mahiyyətinin metodoloji dəqiqləşdirilməsi zəruridir. İşdə ona regional sistemin elementlərinin inkişafı kimi təsəvvür edilən kompleks hadisə kimi baxılır.

Regional inkişaf altında regionun ərazisinin elə inkişafı anlaşılır ki, burada təsərrüfat, sosial və ekoloji – resurs regional alt sistemlərin yaradılması rejimində qarşılıqlı əlaqəli, dayanıqlı və balanslaşdırılmış fəaliyyət əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin daha yüksək kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə nail olması təmin edilir. Regional inkişafın belə traktovkası zənnimizcə sosial orientasiyalı, dayanıqlı və balanslaşdırılmış anlayışların toplusu ilə ifadə etməyə imkan verir ki, bu da iyirimininci əsrin 80 – ci illərindən dünya birliyində dominə edilən qlobal və regional inkişaf ideyasına uyğun gəlir. Uyğun olaraq, bu irəliləmə hərəkatı, pozitiv regional proseslərin dayanıqlı və balanslaşdırılmış dinamikasının və sosial prioritetlərin istifadəsini tapmağa və bütövlükdə sosial proqresə səbəb olmalıdır, ona görə də o kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasına malik olmalıdır.

Yuxarıda şərh edilənlər nəzərə alınmaqla, V.Leksin və A. Şvetsovun bənzər şəkildə traktovka etdikləri “regional inkişaf” ın, “xəyal yaxud nail olmaq qeyri – mümkün olan ideal kimi deyil, yeganə məqbul regional məişət norması kimi, ondan istənilən malyetmənin deqradasiya, sistemli krizis, depressiya və s. kimi qəbul edilməlidir” mülahizəsi ilə razılaşmaq zəruridir [96, s. 34]. Bu nöqtəyi – nəzərdən regional inkişafı müəyyən edən istənilən ayrı – ayrı təsirə, işdə verilmiş sistemli prosesin xüsusi fərdi bəndi kimi baxılır, ona görə də sosial orientasiyasının, dayanıqlığın və balanslaşdırmanın pozitiv sistem dəyişikliyini çərçivəsində qəbul edilən xüsusi həll və ayrı – ayrı təsirlərin şübhə altına alınması regionun onun inkişafında imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə azaldır.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, regionların ərazi olaraq inkişafına uzun zaman ölkə iqtisadi elmində yalnız onun iqtisadi və təsərrüfat inkişafı kimi baxılırdı. Ona regionun məhsuldar qüvvələrinin irəli hərəkatı kimi baxılırdı. Doğrudan da, iqtisadi potensialın genişlənməsi, struktur çevrilməsi və təsərrüfat inkişafının digər

komponentləri regional sistemin təkmilləşdirilməsinin vacib elementi hesab edilir. Bununla belə təsərrüfat inkişafı, regionun sosial – iqtisadi inkişafının maddi əsası olub, regional sistemin təbii – resurslu, ekoloji və sosial – demografik komponentlərinin balanslaşdırılmış pozitiv dəyişikliyi ilə uzlaşmış olmalıdır. Belə inkişaf sözsüz ki, dayanıqlı olub, baxılan ərazi vahidlərinin əhalisinin həyat səviyyəsinin yeni keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinə aparır.

Eyni zamanda təcrübə göstərir ki, ərazi qeyd edilən üç prinsip əsasında (sosial orientasiya, dayanıqlıq, balanslaşdırma) özünü inkişaf etdirmə və özünü tənzimləmədə məhdud imkanlara malik olur. Bu bir tərəfdən regional sistemin elementlərinin ziddiyyət təşkil edən dəyişiklikləri ilə, digər tərəfdən isə onların xarici destruktiv təsirlərdən asılılığı ilə ifadə edilir.

Ərazinin öz – özünə inkişaf etməsi və dayanıqlığın, balanslaşdırma və sosial orientasiyalılığın öz – özünə tənzimlənməsinin dəstəklənməsinin qeyri – mümkünlüyü dərin daxili disproporsiya, sosial gərginlik, həyat səviyyəsinin düşməsi və iqtisadi potensialın dağılması ilə ifadə edilir. Ona görə də ərazi inkişaf proseslərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zərurliyi qeyd edilməlidir. Belə ki, qarşılıqlı əlaqəli sosial, iqtisadi ekoloji və resurs elementlərinin regional sistemdə tənzimlənməsi təcrübəsi mövcuddur, ancaq regionda müxtəlif çevirmələrin kompleks tənzimlənməsi üzrə razılaşdırılmış tədbirlər sistemində zərurət vardır ki, bunu da prinsipə yalnız dövlət həyata keçirə bilər.

Dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi, analiz edilən problemin digər vacib aspekti ilə şərtləndirilir. Belə ki, regionun həyat fəaliyyəti müəssisədən fərqlənir, yəni zaman üzrə hüdudlanmamışdır və region öz – özünü buraxa yaxud ləğv edə bilməz. Bu isə onu göstərir ki, regional sistemin bütün elementləri fəaliyyətdə olmaqla daima bərpa edilməlidir. Əgər bu proses pozularsa onda region tədricən depressiv dərəcəsinə keçir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu vəziyyətdən regionun öz – özünə inkişaf etməklə və öz – özünü nizamlamaqla çıxması qeyri – mümkündür. Burada güclü və ardıcılı dövlət dəstəyi zəruridir. Belə ki, bəzi iqtisadçı – alimlərin qeyd etdiyi kimi, depressiv ərazilərin potensialının bərpa edilməsinə uzun müddət tələb edilir və buna məsrəflər əvvəlki təsərrüfat potensialının ilkin dəyərini dəfələrlə aşmış olur və bununla belə regional sistemin əksər elementləri bərpa olunmayan da ola bilər (məsələn, bəzi təbii – resurs potensialı elementləri) [94, s. 26].

Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinə dövlət tərəfindən regional sistemin dayanıqlığına və balanslaşdırılmasına yönəlmiş olan və məqsədi baxılan ərazinin əhalisinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəlməsi olan, təşkilati – iqtisadi xarakterli sistemli təsir kimi baxmaq zəruridir. Bunu nəzərə almaqla, ərazicə inkişafın tənzimlənməsi aşağıdakı istiqamətlərə yönəlməlidir:

- o ərazilərin inkişafı stimullaşdırılmalıdır ki, həmin ərazi bu və ya digər daxili yaxud xarici səbəbdən özünü inkişaf etdirmə imkanını və əhalinin sosial mobilliyinin güclənməsini itirmiş yaxud ona malik olmamış olsun;
- dövlət - əhəmiyyətli potensial “böyümə nöqtəsi” yaxud “böyümə qütbləri” nin yaranması və fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması [110,s.133];
- depresiyaya məruz qalmış ərazilərdə xüsusi təşkilati – hüquqi və iqtisadi rejimlərin yaradılması və fəaliyyətinə təşəbbüs göstərməyə və dəstəkləməyə;
- ayrı – ayrı ərazilərdə ümummilli funksiyaların yerinə - yetirilməsinin mümkünlüyünün təminatına.

Bu tənzimləyici təsirlər bir tərəfdən regiona birbaşa maliyyə dəstəyi şəklində, digər tərəfdən isə regionun daxili imkanlarının səfərbər edilməsini stimullaşdıran müəyyən şəraitin yaradılması və ərazini depresiyadan çıxarmaq üçün xarici amillərdən istifadə edilməsinə təşəbbüs göstərmək kimi ola bilər. Sonuncuya işdə həmçinin dəstək kimi ancaq daha geniş mənada baxılır. Beləlikə, regional sistem çevrilməsinə dövlət müdaxiləsi özünü iki formada göstərə bilər:

- ərazinin öz – özünə inkişaf mənbələrinin axtarışının stimullaşdırılması üzrə dövlət müdaxilə sistemi;
- güzəştlər şəklində selektiv maliyyə dəstəyi.

Dünya təcrübəsində dövlət tənzimlənməsinin analizi nəticəsində onun nadir hallarda qarışıq formada və daha çox “güzəştli dəstək” şəklində təzahür etdiyi məlum olmuşdur.

İndiki zamanda respublikamızda regionların sistemli inkişafı ideyası onların iqtisadi və fizioloji yaşam paradigması ilə hər tərəfli əvəz olunmaqdadır. Bu şəraitdə dövlət fəaliyyəti əsasən “regionların dəstəklənməsi” rejimində baş verir. Buna son 8 – 10 ildə regionların dəstəklənməsi məsələsi üzrə qəbul edilmiş rəsmi sənədlər, qanunvericilik aktları sübut ola bilər /1-10/. Müasir regional siyasət isə həqiqətən də inkişafa deyil, bir çox alim və praktiklərin də qeyd etdikləri kimi regionların inkişafının dəstəklənməsinə yönəlmişdir [96,s.32].

İndiki zamanda regionlara dövlət dəstəyi onların krizis vəziyyətindən çıxmasını təmin etmir. Bu obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblərlə izah edilir. Ona görə də respublikanın regionlarında dövlət dəstəyi təcrübəsindən imtina etməməklə, regionların inkişafı siyasətinin bu prosesin mahiyyətinə və regionun özünün mövcud imkanlarına uyğun olaraq formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsinin və bu siyasət çərçivəsində həyata keçirilməsinin dəstəklənməsi zəruridir.

Hal – hazırda regional inkişafın dövlət tənzimlənməsində öz – özünə inkişafın mədudluğunun dəf edilməsinə imkan verən səmərəli alətlər vardır. Bunlara

regional proqramların işlənməsi və reallaşdırılması, regionlara dövlət zəmanətli kreditlərin verilməsi, məşğulluğun təminatına dövlət dəstəyi, sahə kanalları üzrə regionların dəstəklənməsi ayrı – ayrı regionlar üzrə nisbətən fərdi həllin qəbulu və xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlərin müəyyən edilməsi aid edilir. Sonuncu, yerli və yabançı iqtisadçıların da qeyd etdiyi kimi bütün aspektlərdə regional inkişafın stimullaşdırılması mexanizminin müəyyən şəraitdə kifayət qədər təsirli olduğu təsdiq edilmişdir [63,44, 68, 69].

Bu nöqtəyi nəzərdən məhdud ərazilərdə xüsusi iqtisadi rejimlərin yaradılması regionların polyarlaşmış inkişafı konsepsiyasının reallaşdırılmasının müəyyən forması olub, buna uyğun olaraq inkişaf “böyümə nöqtələrində” yaxud “böyümə qütblərində” baş verir və bundan sonra müxtəlif kanallar üzrə yayılır. Burada iqtisadiyyata yatırım müəyyən əlamətlər üzrə seçilmiş iqtisadi obyektlər yaxud ərazilərə “nöqtəvi” yaxud “polyarlaşmış” effektlər hesabı ilə məqsədi xüsusi iqtisadi rejimlərin formalaşması olmayan, ancaq zərurət yarandıqda onun daxil edildiyi böyük olmayan məhdud sayda toplanır. Bununla belə ziddiyyət təşkil edən, bu yanaşmanın səmərəliliyinin çox az olduğu nöqtəyi – nəzəri də mövcuddur, belə ki, birincisi, resurslar məhduddur və “böyümə nöqtəsi” üçün onlar yetmir. İkincisi isə bir çox rayonlarda bu mərhələdə sürətli inkişaf üçün obyektiv mülahizə yoxdur [110,s. 132]. Əgər birinci təsdiqlə razılaşmış olsaq, onda ikinci şübhə doğurur, belə ki, o ərazinin vəziyyətinin səthi qiymətləndirilməsinin nəticəsi ola bilər ki, aşağıda bunun haqqında söhbət gedəcəkdir. Eyni zamanda bu baxışın tərəfdarları belə “nöqtələrin” tam olmadığını inkar etmirlər.

Əlbəttə, daha səmərəli addım resurların daha böyük qazanc gözləndiyi yerlərdə toplanması hesab edilir. Belə yanaşma bütün iqtisadiyyatın sistemli krizislə əhatə olunması halında ərazinin daha dərinə differensiasiyası və divergensiyasına gətirir. Regionun ərazic inkişafında birincinin məqsədəuyğunluğunu inkar etməməklə, qarışıq yanaşmanın daha səmərəli olduğu və bütövlükdə regionun iqtisadi inkişafının təminatı üçün daha çox ehtiyac duyulan obyekt yaxud region seçilərək ona həm dövlət dəstəyi və həm də daxili potensial imkanların səfərbər edilməsi zəruridir.

Böyümə qütbləri nəzəriyyəsi geridə qalmış və depressiv rayonlara yönəlik yaranmış və son zamanlar dəyişən regional inkişaf şəraitinə uyğun olaraq geniş vüsət almışdır.

Yeni “böyümə nöqtələri” formalarından texnoparkları, elmi parkları, biznes zonaları, innovasiyalı inkişaf ənənəsini əks etdirən texnopolisləri və s. göstərmək olar. Hal – hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə həm regional çevirmələrin və həm də bütövlükdə cəmiyyətin sosial inkişafı üçün onlar səmərəli alət hesab edilir.

İndiki zamanda xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlərin təyini üçün 30 – dan artıq termin mövcuddur ki, onlar praktikada müxtəlif cinsli, “azad zona” (AZ) formasında təqdim edirlər. Ən geniş mənada azad zona – regionların iqtisadi proseslərinə dövlət müdaxiləsinin miqyasının seçmə ixtisarı nəticəsidir. Belə formula etmə geniş spektrdə müxtəlif institusional, ayrı – ayrı regionlarda əyalət təsərrüfat rejimli təsirlərlə əlaqədar olan hadisələri əhatə edir.

Xaricdə ən geniş yayılmış traktovka AİZ - ərazi olub, burada rüsumsuz gömrük rejimlərinin daxil edilməsi vasitəsilə, həmçinin digər iqtisadi və təşkilati – inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsinin köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin və xarici investisiyaların cəlb edilməsi stimullaşdırılır. Kioto konfransının VIII əlavəsinə uyğun olaraq (Kioto, 18 may 1973 – cü il), azad zona altında (AZ) (yaxud “franko – zonası”) ölkə ərazisinin (“gömrük eksterritoriallıq prinsipi) hüduqlarından kənarında yerləşən obyektlər anlaşılır və buna görə də onlar adi gömrük nəzarətinə və vergi tutulmasına cəlb edilmir. Bu təyini rəsmi tanımaqla, regional iqtisadiyyat sahəsindəki aparıcı mütəxəssislər tərəfindən tutulur [44, 30, 147].

Beləliklə, azad zona – “yalnız və yalnız xüsusi coğrafi ərazi deyil, eyni zamanda milli iqtisadi məkan olub, burada ölkənin digər hissələrində istifadə edilməyən müəyyən güzəşt və stimullar tətbiq edilir [94]. Bununla belə, təcrübə göstərir ki, müxtəlif regionlardakı AİZ – də müəyyən edilən güzəştlər sistemi kifayət dərəcədə fərdi olub, onun ərazisində reallaşdırılan proqramla sıx əlaqədardır.

Bununla belə bəzən yerli və yabancu iqtisadi ədəbiyyatda azad iqtisadi zonanın daha geniş təyindən istifadə edilir. Belə ki, İ.P. Faminskinin redaksiyası altındakı kollektiv monoqrafiyada AİZ “qüvvədə olan təsərrüfat fəaliyyəti rejimi ilə müqayisədə, müəyyən ərazi çərçivəsində güzəştlərin tətbiq edildiyi müəyyən ərazi” kimi xarakterizə edilir [75]. Baxılan terminin xarici ədəbiyyatda daha geniş müzakirə nümunəsi olaraq yapon iqtisadçısı T.Simadzakinin fikirlərini qeyd etmək olar ki, o AİZ – rə “Sürətli iqtisadi inkişafa, mövcud məşğulluq səviyyəsinin saxlanması yaxud yüksəldilməsinə təsir etmək məqsədi ilə milli qanunvericiliyin ayrı – ayrı maddələrinin qüvvədən düşdüyü rayonlar” kimi baxır [119,37].

Regional problemin həlli vasitəsi kimi azad iqtisadi zonaların yaradılması baxılan ərazinin inkişafına xarici müdaxilənin nəticəsi olduğundan əhəli, bir çox iqtisadi subyektlər və hakimiyyət strukturlarının maraqlarına toxunur. Ona görə də hazırlıq mərhələsində, baxılan ərazicə tətbiq edilən iqtisadi zonanın (AİZ) məqsəd və vəzifələrinin müxtəlif qrupların maraqları ilə uzlaşdığı aşkar edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq bu analiz sözsüz ki, ümum regional və ümumrespublika maraqları uçota alınmaqla aparılmalı və uyğun olaraq bu maraqların reallaşdırılması üçün azad iqtisadi zonanın yaradılmasının müsbət və mümkün

mənfi nəticələrinin aşkar edilməsinə yönəlməlidir. Ona görə də azad iqtisadi zonanın yaradılması modelində regional marağ ön yerlərdə (sıralarda) olmalıdır. Bu maraqlar konkret məqsədlərlə ifadə edilir və obyektiv məlumat kimi mövcud olur. Onlar konkret ifadə edilməklə ən başlıcası region üçün və onun sosial – iqtisadi, demoqrafik və ictimai – siyasi inkişafının tənzimlənməsinə cavabdeh olan vəzifəli şəxslər üçün zəruridir. [94,s.23].

Bununla belə iqtisadiyyat sahəsində bəzi mütəxəssislərin təsəvvürlərinə görə “AİZ – rə bənzər anlamda çox tez – tez biznes zonaları, texnoloji parklar, azad bank zonaları kimi müxtəlif xarakterli regional qurumlar aid edilir ki, bu da qeyd edilən qurumlarda gömrük güzəştləri olmadığı üçün doğru deyildir [115]. Bu nöqtəyi – nəzərdə israrlı olan mütəxəssislər hesab edir ki, “azad iqtisadi zona” terminin belə geniş istifadə edilməsi bu anlayışın yuyulmasına gətirməklə, azad zona ideyasının praktiki reallaşdırılmasında anlaşılmazlıqlara səbə olur. Bu təsdiq “azad iqtisadi zona” anlayışının dar və geniş mənada sürüşdürülməsi baş verdiyi halda doğru təsəvvür edilir. Belə hüdudsuzluq bizim təsəvvürlərimizə görə zəruridir, belə ki, bunun arxasında müxtəlif səviyyəli proseslər durur. Belə terminoloji qarşıqlıqdan qaçınmaq üçün geniş mənada azad iqtisadi zonanın müəyyən edilməsində “xüsusi iqtisadi zona” anlayışından istifadədə fayda vardır. Azad zonaları müəyyən etmək üçün işdə dar mənada azad iqtisadi zona istifadə edilir. Azad iqtisadi zonaya ilk növbədə gömrük sərhədlərinə malik, beynəlxalq ticarətlə müşayiət edilən xarici iqtisadi münasibətlərlə əlaqədar olan, xüsusi preferensial rejim kimi baxırıq. Belə baxışlar son illərin iqtisadiyyat ədəbiyyatında təsadüf edilir [147.s. 35].

Ancaq, istənilən halda azad yaxud xüsusi iqtisadi zona, ölkənin hər hansı bir digər qalan hissəsində müəyyən ediləndən fərqlənən, konkret regionda xüsusi təsərrüfat fəaliyyət rejiminin olduğu təsəvvüründədir. Bu rejimin baxılan kompakt ərazisində daxil edilməsi vasitəsilə onun iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir və zaman keçdikcə, ümumi qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq səbəbindən bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatında müsbət irəliləyişlərə gətirə bilər.

Azad iqtisadi zonaya regional (ərazicə) inkişafda özünəməxsus dövlət tənzimləyicisi və regionun iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında vacib təşkilatı – iqtisadi amili kimi baxmaq olar. Bu o məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir ki, bunlar yaradılmış xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlərin köməyiylə həll edilir. Bununla əlaqədar olaraq, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla bir neçə ümumi momentləri ayırmaq olar. Bir qayda olaraq, iqtisadi zona regionun məhsuldar qüvvələrinin inkişafının sürətlənməsini, investisiyaların cəlb edilməsini və elmi – texniki işləmələrin sürətlə tətbiqini və bunun bütün regiona yayılmasını, istehsal edilən məhsulun yaxud göstərilən xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsini,

istehsal və xidmətin genişləndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılmasını, müasir işçilərin, elmi – texniki, təsərrüfat və idarəetmə kadrlarının öyrədilməsi və hazırlanmasını təmin edir. Nəzərdən keçirilən ölkə ərazisində yaradılan AİZ məqsədi, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, sosial – iqtisadi vəziyyətdən və digər xüsusiyyətlərdən asılı olaraq fərqlənir. Belə ki, inkişaf etmiş kapitalist ölkələri üçün yeni iş yerlərinin yaradılması problemi aktual olduğu halda, inkişaf edən ölkələr üçün isə (o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün) prioritet yüksək texnologiyaların cəlb edilməsi, istehsalat infrastrukturunun və ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, tranzit imkanların genişləndirilməsi, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi hesab edilir. Bununla belə, L.Vasilyevin qeyd etdiyi kimi [42.s. 8], dünya təsərrüfat təcrübəsinə uyğun olaraq AİZ – rin yaradılmasında deklorasiya edilmiş məqsəd və vəzifələr demək olar ki, həmişə inkişaf nəticəsində baş verənlərə uyğun gəlmir [147.s. 35]. Ona görə də regionun inkişafında müstəqil stimullaşdırıcı amil kimi AİZ – rin ayrıldığı konsepsiyasını etiraf edərkən, milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun sosial – iqtisadi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan şəraitinə adaptasiyası zəruridir.

Yuxarıda şərh edilənlərdən, AİZ – rin problemlə ərazilərin selektiv dəstəklənməsi aləti olduğu məlum olur. Ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatının regional inkişafının saxlanmasında hansı obyektin (hava limanı, dəniz limanı, sərhəd bölgələri, sənaye obyektləri regionu və s.) seçilməsi ciddi çətinliklərə səbəb olduğundan ilkin olaraq seçilmiş regionun dərinədən texniki, iqtisadi, sosial, ekoloji, təbii resursqoruyucu xarakterinin əsaslandırılması və analizi zəruridir.

Bizim təsəvvürlərimizə görə belə obyektlər olaraq ayrı – ayrı müəssisələr, onların kiçik qarşılıqlı əlaqəli qrupları, həmçinin ağır iqtisadi durumda olan istənilən məhdud ərazi vahidi ola bilər. Adətən dünya təcrübəsində bu – bankrot (müflis) – müəssisə, depressiv vəziyyətli regional sistemlər yaxud onun elementləridir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, AİZ – rin yaradılması nəzərdə tutulan depressiv formalaşma vahidi ərazi üzrə yığcam (kompakt) olmalıdır.

Dünya təcrübəsində depressiv ərazi – istehsalat strukturlu quruluşlar o quruluşlar hesab edilir ki, burada istehsalat və resurs bazası dayanıqlı durğunluq vəziyyətini yaşayır və burada inkişafın yeni stimullarının yaradılması üçün əsas olmur [113.s. 144]. Bununla belə, ölkə iqtisadiyyatı üçün müasir sistemli krizis şəraiti xarakterik olmadığı üçün belə depressiv vəziyyətin şərhini mənasını itirmiş olur, belə ki, o respublikanın bəzi regionlarında inkişafın mərkəzlə müqayisədə nisbətən geri qalması ilə xarakterikdir. Ona görə də bu əlamətlərin mövcud vəziyyəti daha dəqiq sistemli krizis şəraitinə xas olan spesifik xarakteristikalarla tamamlanması zəruridir.

Respublikamız üçün depressiv quruluş yaxud region, hüdudlarında istehsalatın durğunluq tempi, həyat səviyyəsinin azalması və sosial, ekoloji və resurs problemləri ölkə üzrə bütövlükdə götürüldükdə daha kəskinləşmiş olan ərazi vahidi qəbul edilməlidir. Bu dövlət üçün özünəməxsus bir siqnaldır. Burada fərq nə qədər böyük olarsa dövlət hakimiyyət orqanlarının regionun həyat fəaliyyəti sisteminə müdaxiləsinin zəruriliyi bir o qədər güclü olmalıdır.

Respublikanın bölgələrində depressiv quruluşların sayı depressivlik göstəricilərinin qabaqlayıcı böyüməsinin hansı normativlərinin rəsmi olaraq qəbul edildiyindən, yəni bundan sonra təcili tənzimləyici tədbirlərin qəbul edildiyi astanadan asılı olur. İqtisadiyata aid ədəbiyyatda depressiv quruluş fəza lokal quruluş kimi şərh edilir ki, burada iqtisadi, siyasi, sosial, ekoloji və digər səbəblərdən özünü inkişaf etdirmə stimulu bitmiş olur, yüksələn mənfi ənənələrin dəf edilməsi üçün isə xüsusi və cəlb edilmiş resurslar isə yetərsiz olur [93.s. 32]. Bununla belə, V. Leksin və A.Şevtsovun hər hansı bir region üzrə depressiv hesab edilən qurumların (müəssisələrin) inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan sistemli reabilitasiyasından söhbət gedə bilməz, yalnız problemin anomal kəskinliyi aradan qaldırılmalıdır, mülahizələri ilə razılaşımaq lazımdır [91.s. 61].

Baxdığımız azad iqtisadi zona, hər hansı bölgə yaxud regionun məhdud ərazisində onun inkişafını gecikdirən fəvqaladə (depressiya) vəziyyətin aradan qaldırılmasında, ölkə iqtisadiyyatı üzrə isə onun iqtisadi krizisdən çıxarılmasında həlledici amilə aid edilir. Burada iki momentin qeyd edilməsi zəruridir. Birinci, AİZ regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin sistemli mexanizmi hesab edilir. Məlumdur ki, sistemli mexanizm, iqtisadiyyat, sosial münasibətlər, təbiətdən istifadə və s. sahələrin vəziyyətinə eyni zamanda təsir etməyə tənzimləyici tədbirlərin çoxluğu kimi anlaşılır. İkincisi, AİZ – lər dövlət tənzimləyici aləti kimi ərazinin “yüksək selektiv” dəstəklənməsi üçün istifadə edilir və kütləvi krizis şəraitində anomal depressiyalı obyektlərin yaxud depressiya “nöqtələrinin”, yəni geniş regionun deyil, məhdud ərazinin sərt seçildiyini göstərir [93.s. 32].

Məhz bu ərazilər birinci növbəli dövlət tənzimləmə obyektinə olmalıdır, belə ki, məhz bu “hədsiz depressiv” quruluşlara dövlət müdaxiləsi olmadıqda onlar çox tezliklə makroregional təhlükəni təşkil edən sosial – iqtisadi, ekoloji, təbii – resurslu siyasi gərinlik və qeyri – stabillik zonasına çevrilməklə, son nəticədə milli təhlükəsizliyə təsir edir.

Bununla əlaqədar olaraq, depressiv ərazilərin obyektiv seçilməsi kimi mürəkkəb məsələ yaranır. Birincisi, həqiqətən də ən ağır vəziyyətdə və kəskin şəkildə dövlət dəstəyinə ehtiyac olan ərazi vahidi. İkincisi, krizisdən çıxmağa və bütün regionun gələcək inkişafını, yəni daha böyük regional vahidin özünü inkişaf etdirmək mexanizmini aktivləşdirməyi şərtləndirməlidir. Söhbət elə depressiv

quruluşlardan gedir ki, onlar dövlət əhəmiyyətli “böyümə nöqtəsi” ola bilsinlər. Uyğun olaraq, uzaq perspektivdə, yaradılan azad zona nəinki yalnız ərazini depressiyadan çıxarmalı, eyni zamanda iqtisadi yüksəlişin akseleratoru olmalıdır.

Regional depressiv quruluşların seçimində AİZ formasında selektiv dəstəyin saxlanması üçün, müəyyən çətinliklə müşayiət edilən regional problemlə vəziyyətin qiymətləndirilməsinin aparılması zəruridir. Bu analizin problemlə vəziyyətin tam anlaşılması üçün üç istiqamətdə aparılması zəruridir:

- regiondakı ümumi vəziyyətin analizi və qiymətləndirilməsi, konkret problemlə məhdudlaşdırılmış situasiyaların aşkar edilməsi və siyahısının tərtibi;
- aşkar edilmiş konkret problemlə kolliziyaların analizi və qiymətləndirilməsi, onlardan regionun maraqlarına uyğun təxirəsalınmaz həlli tələb edilənlərin təyini;
- baxılan ərazidə daxil edilən xüsusi iqtisadi zonanın verilmiş bölgə və bütövlükdə region üçün təsir və nəticələrinin analizi və qiymətləndirilməsi.

Aparılan analizin nəticəverimliliyi bizim təsəvvürlərimizə görə öyrənilən vəziyyətin yaranma səbəbinin hansı səviyyədə formalaşmasının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olduğu şübhəsizdir və onun tənzimlənməsi yolu azad iqtisadi zonaların yaradılmasından, həmçinin situasiyanın məxsusi tənzimlənməsinin hansı imkanlara malik olmasından və onların AİZ – rin yaradılması və fəaliyyətində necə istifadə olunmasındadır.

AİZ – rin yaradılması üzrə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi [28,30, 44,68,147] göstərir ki, bənzər sistemli kompleks qiymətləndirmədə sadəcə yeganə göstərici yaxud göstəricilər sistemi deyil, vacib problemlə ərazi situasiyalarında kompleks qiymətlər çoxluğu lazımdır. Bu halda əhalinin, həmçinin onun əsas sosial qrup və təbəqələrinin həyat səviyyəsini əks etdirən göstəricilər ilk növbədə və sabit əhəmiyyətə malik olur: daxili problemlərin həlli üçün xüsusi büdcə təminatının olması; ekoloji təhlükəsizliyin vəziyyəti; daxili resurslarla təmin olunmaqlıq və onların daşınıb gətirmələr hesabına ödənilməsi imkanları; məşğulluğun vəziyyəti və işsizliyin regional nəticələri. Buna problemlə ərazinin potensial “böyümə nöqtəsi” nin vəziyyəti və perspektiv inkişafı göstəricilərini də əlavə etmək lazımdır və inkişafın stimullaşdırılması bu ərazidə əhalinin biznes aktivliyi və özünün aktivləşməsi dərəcəsi və potensialı göstəriciləri əsasında depressiv vəziyyətdən çıxmaq mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar toplanmış statistik məlumatlar (göstəricilər) yalnız ehtiyac duyulan bölgə və rayonların aşkar edilməsi üçün deyil, eyni zamanda AİZ – rin

yaradılmasının səmərəliliyinin daha yüksək olacağı, çətinliklərin sınağından keçmiş ərazilərin müəyyən edilməsində də istifadə edilə bilər.

Regional maraqların daşıyıcısı əhali, regionun təsərrüfat və infrastruktur qurumlarıdır. Belə ki, regional sistem, regional maraqların istifadəçiləri olan baxılan qurumların qidalandığı mühit olub, onun əsas marağı regional həyat üçün dayanıqlı stabil şəraitə cəhd etmək, əhalinin və təsərrüfatçılıq subyektlərinin baxılan əraziyə cəlb edilməsi və burada tutulmasına nail olmaqdır.

Regional maraqların ümumi çoxluğu içərisindən, regional inkişafın parametrlərini təyin edən qrupları ayırmaq olar. Birincisi, əhalinin və onun müəyyən qrup və təbəqələrinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin ümumdövlət (beynəlxalq) və yerli standartlara uyğunluğuna nail olmaq. Bu qrup ümumiləşdirici göstəricilərlə ifadə edilməklə, ərazinin sosial potensialının dövlət (beynəlxalq) yaxud yerli (milli) standartlara uyğunluğu vasitəsilə xarakterizə edilir. İkincisi, bu regional büdcə - maliyyə və digər iqtisadi mənbələrin aktivləşməsi hesabına mürəkkəb sosial – iqtisadi deformasiya şəraitindən çıxmaq əhalinin və istehsalat dairəsinin öz vasitələri hesabına tələblərinin qismən ödənilməsidir. Üçüncüsü, mövcud olanların təkmilləşdirilməsi və yeni yerlərin formalaşdırılması ilə baxılan ərazi sakinlərinin keyfiyyət haqqında təsəvvürlərinə cavab verməklə əməyinin tətbiqi və istifadəsinə, şəxsiyyətin əmək, professional, intellektual və mənəvi qabiliyyətlərinin müxtəlifliyi və cəlbədiçi imkanlarından istifadə olunmasına və bununla da regionun daxilində və onun həddlərindən kənarında əhali və digər resursların sosial mobilliyinin dəstəklənməsi şəraitinə uyğun gəlir. Dördüncüsü, ictimai – siyasi və milli – etnik situasiyaların sabitliyi.

Bütün bunlar birlikdə götürülməklə, yuxarıda sadalananların törəməsi olan maraqlarla, yəni infrastruktur, resurslarla, əlverişli ekoloji mühitlə təminat sferası ilə tamamlanmaqla, sosial və təsərrüfat həyatının regional aspektini təşkil edir.

Regional inkişaf probleminin həllində ümumdövlət marağı özünün inkişafında, eyni zamanda onun qismən məhdudlaşdığı güman edilməklə ərazinin maraqlarının reallaşdırılmasının təminatına yönəlmişdir. Bu azad iqtisadi zonaların yaradılması prosesində dövlət və regional maraqların qarşılıqlı təsirindəki ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bazar iqtisadiyyatı müxtəlif istiqamətli maraqların onların bir hissəsinin, əsaslandırılmışların reallaşdırılmasının xeyrinə olmaqla məhdudlaşdırılmasının razılaşdırılmasına əsaslanan çevik qarşılıqlı təsiri üsulunu nəzərdə tutur. AİZ – in yaradılması, regional problemin həlli vasitəsi kimi, bir çox iqtisadi subyektlərin və dövlət hakimiyyət strukturlarının maraqlarını örtməlidir. Bu mövcud ziddiyyətləri dərinləşdirir və yenilərini doğurur. Transformasiya şəraiti dövründə tez – tez ayrı – ayrı regional maraqların bütün cəmiyyətin maraqlarına ziyan vuran lobbiləşdirilməsinə təsadüf edilir. Ona görə də AİZ – in daxil

edilməsi proqramının reallaşdırılmasının təminatı üçün bu prosesi bloklaşdıran yaxud onu yalnız öz xeyrinə yönləndirən maraqlara ciddi məhdudiyyətlər zəruridir. Ona görə də AİZ – rin yaradılması üzrə regionun marağı və dövlətin regional siyasəti marağı uzlaşarsa və özünün ziddiyyətlə müşahidə edilən vəhdəti ilə çıxış edərsə onda azad iqtisadi zonanın daxil edilməsində arzu edilən səmərəni gözləmək olar, belə ki hər iki tərəfin baxılan ziddiyyətli vəhdətinin reallaşdırılması dayanıqlı və balanslaşdırılmış regional inkişafın zəruri şərtidir.

	Ümumi prinsiplərin işlənməsi	Planlaşdırma ərafəsi	Həyata keçirmə ərafəsi
Mərkəzi hakimiyyət orqanının rolu			
Regional hakimiyyət orqanının rolu			
	Başlanğıca qədərki qiymətləndirmə	Monitorinq, aralıq qiymətləndirmə, nəzarət/yoxlama	Nail olunmuş nəticələrin qiymətləndirilməsi

Şəkil 1.1. AİZ – rin üç işlənməsi, yaradılması və fəaliyyəti ərafələrinə uyğun müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında balansın təsirinin dəyişməsi

Azad iqtisadi zonaların işlənməsi və yaradılması prosesində müxtəlif idarəetmə səviyyələri onlara maraqların uzlaşması əsasında qarşılıqlı təsir edir. Bütün bu prosesi institutisional işləmələr, planlaşdırma və həyata keçirmə mərhələrinə bölmək olar.

Şəkil. 1.1. – də müxtəlif idarəetmə səviyyələrinin mərhələlər üzrə qarşılıqlı təsirinin dəyişməsi sxematik olaraq göstərilmişdir.

Birinci mərhələdə ümumi prinsiplər işlənir ki, bunun çərçivəsində növbəti iki mərhələdəki həllər qəbul edilir, yəni mülahizələrin, vəzifələrin, məqsədlərin, hüquqi bazanın, maliyyələşdirmə məsələlərinin və dəstəkləyici obyektlərin müəyyən edilməsi qaydasının razılaşdırılması gedir. Bundan sonra isə seçilmiş depressiv ərazilərə nisbətdə azad iqtisadi rejimlərin konkret formalaşması proqramı tərtib edilir və razılaşdırılır ki, bu da sonuncunun (ərazinin) mövcud imkanlardan istifadə etməklə qanuni əsasla həllin qəbuluna imkan verir. Üçüncü mərhələdə isə birinci mərhələdə müəyyən edilmiş məqsədə və beləliklə də regional inkişaf

dövlət siyasətinin ümumi məqsədinə nail olmağa yönəlmiş proqram reallaşdırılır.

Bu sxemin ayrılmaz elementi monitoring və nəzarət bloku hesab edilir. Birgə maliyyələşdirilmədə mərkəzi hakimiyyət orqanı bütün mərhələlərdə özünün “zona” təşkili proqramında iştirakını mədudlaşdırmaqla məsuliyyəti daha çox yerli və regional dövlət strukturu orqanlarına ötürür ki, bununla da yerli xüsusiyyətlərin daha yaxşı nəzərə alınmasına və AİZ – rin regional inkişafında rolunun daha da yüksəlməsinə nail olunacağı guman edilir.

Ərazilərin inkişafının dövlət tənzimlənməsi, ilk öncə selektiv dəstəklənmədə xüsusi məsuliyyət rejiminə əsaslanmaqla reallaşdırılmalıdır ki, bu da aşağıdakı şərtləri diktə edir:

- regionlar bunun üçün yalnız məxsusi resurslarını deyil, eyni zamanda mərkəzdən də cəlb edilən resurlardan (investisiyalardan) istifadə etdiyindən, onlar qarşısında hesabat verməlidir. Odur ki, monitoring və qiymətləndirmə hər bir proqramın tərkib hissəsi olmaqla, ayrılan vəsaitin məqsədli istifadə olunmasını təmin edir;
- onun bütün səviyyələrində tənzimləmə altına sosial və siyasi əhəmiyyətli regional proseslər düşür ki, bu da vəziyyətin izlənməsini tələb edir;
- baxılan regionun ərazisində həyata keçirilən proseslər həm onun məxsusi maraqlarına və həm də dövlətin bütün regionları toplusunun maraqlarına toxunur.

Məsuliyyət proqramının işlənməsi ərəfəsində artıq formalaşmış olmalıdır (şək. 1.1.). Belə ki, onun uyğun qərar qəbul edən dövlət strukturları arasında paylanmış olduğu təsəvvür edilir; bu qərarı icra edən, dövlət hakimiyyət orqanlarında; azad iqtisadi zonanın dəstəklənməsini saxlayan hakimiyyət və idarəetmə orqanlarında; bu dəstəkdən istifadə edən subyektlərdə. Ancaq, bizim təsəvvürlərimizə görə məsuliyyətin paylanması və möhkəmlənməsinin ən təkamil forması AİZ proqramını işləyən və həyata keçirən iştirakçılar arasındakı xüsusi müqavilə hesab edilir.

AİZ yaradılma və fəaliyyət texnologiyası bənzər məsələnin inkişaf etmiş və digər əlverişli ölkələrindəki kimi həlli yol verilməzdir. Onların təcrübəsinin Azərbaycanın özünəməxsus iqtisadi şəraitinə adaptasiya olunması zəruridir. Bu ölkə həqiqətlərinin aşağıdakı şərait və xarakterik əlamətləri ilə təyin edilir: ümumi istehsal – tərərrüfat və regional depressiya ilə; dövlət tənzimlənməsinin resurslu əsaslarının, xüsusən də dövlət dəstəyinin maliyyə təminatının ixtisarı; uzunmüddətli dövlət proqramlarına sosial – psixoloji inamsızlıqla; siyasi qeyri – stabillik, yüksək dərəcədə qeyri – müəyyənlik və risklərlə.

Bu qeyri – müəyyənlik, regional səviyyədə bazar tərərrüfatının qurulmasında özünü göstərməklə, nəticəverimlilik və qanunvericiliyin həqiqiliyi çərçivəsində

böyük olmamaqla şübhəlidir. Bundan başqa, regionun məhdud ərazi vahidində azad iqtisadi rejimin daxil edilməsində ehtimal edilən həm müsbət və həm də mənfi, həm region və həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün nəticələrin əsalandırılmış proqnozu mövcud deyildir. Bununla belə neqativ nəticələrin aradan qaldırılması üçün səmərəli həll yoxdur.

Beləliklə, azad iqtisadi zonaya müəyyən ərazilərə dövlət selektiv dəstək aləti kimi baxmaq olar. Eyni zamanda AİZ regionların ərazicə inkişafının yeni mənbələrinin axtarışında və həmçinin artıq mövcud mənbələrdən daha səmərəli istifadə edilməsi üçün təsiredici stimül kimi çıxış edir. AİZ – lər sistemli mexanizm olub, regionun həyati təminatı sisteminin bütün tələblərinə təsir edir. Bir çox AİZ – lər mövcud vəziyyətdən asılı olaraq, region iqtisadiyyatının “böyümə nöqtəsi” ola bilər. Belə ki, AİZ – rin yaradılması və onların fəaliyyətinin nizamlanmasında regional və mərkəzi hakimiyyət orqanları iştirak etdiyindən səlahiyyət və məsuliyyətlərin aydın şəkildə sərhədlərinin müəyyən edilməsi zəruridir. Mərkəzi və regional hakimiyyət orqanlarının AİZ – rin işlənməsi və qurulmasında rolları nisbətinin dəyişməsi zəruridir. Bu şəraitdə baxılan proseslərin sabit monitorinqi vacibdir.

1.2. Azad iqtisadi zonaların təsnifatının nəzəri əsasları

Dünya təcrübəsində azad iqtisadi zonaların çoxlu şəkildəyişmələri mövcud olmaqla, ən müxtəlif formaları qəbul edir. İndiki zamanda azad zonaların ümumi qəbul edilmiş tipologiyası mövcud deyildir, ona görə də AİZ – rin bütün fərqliliklərlə dünya təcrübəsinə yönəlmiş ən ümumi əlamətlərlə onların təsnifatını verməyə çalışırıq. Belə təsnifatlaşdırmanın yaradılması zərurəti bu və ya digər region yaxud ərazi vahidinin (məhdud sahəyə malik) ərazicə inkişafının stimullaşdırılması üçün azad iqtisadi rejim tipinin seçilməsində yaranan problemlər səbəbindən müəyyən edilmişdir. Doğrudan da, hər bir obyektin (ərazi vahidinin) iqtisadi durğunluq yaxud depressiv vəziyyətdən azad iqtisadi zonanın yaradılması və fəaliyyəti əsasında çıxarılmasının konkret yolu digərlərindən özünün məqsədi, həll edilən məsələlərin dairəsi, tənzimləyici təsirlərin dəsti ilə fərqlənməklə həmişə fərddir. Deməli, hər bir vəziyyətə görə özünün AİZ yaradılma variantının seçilməsi qərarı alınmalıdır.

Azad iqtisadi zonaların müxtəlifliyi həm onların evolyusiyası prosesinin özü ilə və həm də təsir edən amillərin çoxluğu ilə müəyyən edilir. Sonuncunun sırasına – bütövlükdə ölkənin iqtisadi səviyyəsi; regiondakı dəyişikliklərin ənənəsi və durğunluq dərəcəsi; müxtəlif səviyyəli maraqların razılaşdırılması əsasında zonaların yaradılmasında qoyulan məqsədlər; dövlət və regionun prioritetləri; ərazinin ixrac və elmi – texniki potensialı; infrastrukturun vəziyyəti, resursların

mobilliyi və s. Bütün bu differensiallamalardan bütün yaxud əksər zona şəkildəyişmələri üçün bəzi ümumi xüsusiyyətlər diqqətə alınmalıdır ki, bu da onların yaradılmasında qəbul edilmiş ümumi konsepsiyadan meylətməyə səbəb ola bilər.

Zonaların yaradılması üzrə bir neçə yanaşma mövcuddur. Aşağıdakı əsas tiplər fərqləndirilir: ixrac – istehsalat zonaları, xarici ticarət zonaları və müəssisələr zonası; elmi – texnoloji parklar [30.s. 118 -199]. R.Zimenkov da həmçinin zonaları üç tip üzrə qruplaşdırır: xarici ticarət zonaları; biznes zonaları; texnoloji parklar [69, s. 78]. L.Vasilyev azad ticarət zonalarını “konsiqnasion anbarlar” yaxud azad gömrük zonaları, elmi – texniki zonalar, ən müxtəlif planlı ixtisaslaşmalı azad iqtisadi zonalar kimi fərqləndirir [44,s. 48]. Bəzi alimlər xarici iqtisadi fəaliyyətin və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması üçün nəzərdə tutulan rüsumsuz gömrük rejiminin müəyyən edilməsi yolu ilə iqtisadi və inzibati tədbirlərin köməyi ilə azad iqtisadi zonaların ərazi kimi belə dar traktovkası nəzərə alınmaqla, yalnız iki tip AİZ seçirlər: ticarət – anbar və istehsalat [116]. Bundan birinci tip zona, xarici ticarət əməliyyatlarına xidmət üçün nəzərdə tutulmaqla, azad gömrük zonası, xarici ticarət zonası, azad liman yaxud “porto – franko”, tranzit zona (Bakı – Ələt limanı) və s. kimi adlandırılır. İkinci tip zona ixrac yönümlü istehsalat zonası, azad ixrac zonaları yaxud azad sənaye zonaları kimi adlandırılmaqla, əsasən ixrac yönümlü sənaye istehsalının təşkili üçün (məsələn Sumqayıt sənaye zonası) yaradılır.

Digər təsnifat cəhdləri də məlumdur. Belə ki, RF –nin “Azad iqtisadi zonalar haqqında” Federal qanununda aşağıdakı növ azad iqtisadi zonaların yaradılması nəzərdə tutulmuşdur: ixrac yönümlü istehsal zonası, istehsalat və ticarət tipli azad gömrük zonaları, xüsusi iqtisadi zonalar, texniki – tətbiqi zonaları, transsərhəd xidmətinin göstərilməsi zonaları, o cümlədən bank – ofşor mərkəzləri, turist – rekreasion zonaları [33]. Göründüyü kimi, qanunvericilər azad iqtisadi zonaların müxtəlif təsnifat variantlarının birləşdirilməsinə cəhd etmişlər.

Bununla belə azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, gerçəklik daha müxtəlif olub, onların müxtəlif tipləri ilə daha zəngindir. Belə ki, bütün AİZ – ləri aşağıdakı əsas meyar əlamətləri üzrə böyük qruplara bölmək olar:

- 1.Onların evolyusiyası pillələri üzrə.
- 2.Təsərrüfat ixtisaslaşması əlaməti üzrə, yəni funksional təyinatı üzrə.
- 3.Dünya və milli iqtisadiyyata inteqrasiya dərəcəsi üzrə.
- 4.Sahəvi əlamətlər üzrə.
- 5.Zonanın yaradılmasında təşkilati – iqtisadi yanaşmalar üzrə.
- 6.Mülkiyyət xarakteri üzrə.

Bütün təsnifat variantları AİZ – ri müxtəlif tərəflərdən xarakterizə edir, ona görə də onların hamısına qısa da olsa baxılması məqsədəuyğundur.

1. Bütün məlum azad iqtisadi zonalar iki əsas tipə bölünür: dövriyyə dairəsi ilə əlaqədar və əsasən əmtəə istehsalı və müxtəlif növ xidmət dairəsi ilə əlaqədar olan. Onu qeyd etmək lazımdır ki, onlar arasında elə bir ciddi sərhəd yoxdur, söhbət bu və ya digər dairənin xüsusi çəkisindən gedir və təklif edilən bölgünün müəyyən şərtliliklə qəbul edilməsi zəruridir. Qeyd edilən mənzərə cədv. 1.1. – də təqdim edilir.

Cədvəldə zonaların yerləşdirilməsi ardıcılığı müəyyən dərəcədə bu təşkilati – iqtisadi təsərrüfat formasının müəyyən ərazidə inkişafı mərhələsini əks etdirir. Buna uyğun olaraq, yerli bazarın inkişafı və beynəlxalq ticarətin genişləndirilməsi üçün xarici əmtəələrin azad və rüsumsuz gətirilməsi və çıxarılması məqsədi ilə yaradılan ticarət zonalarını ayırmaq olar. Onlar birinci nəsil zonalara aid edilir (cədvəldə bu zonalar 1 – 6).

Bazarın inhisarlaşması proseslərinin güclənməsi və rəqabətin kəskinləşməsi ticarət zonalarında əmtəələrin emalının daha geniş vüsət alınmasına və nəticədə qarışıq, ticarət – istehsalat zonalarının yaranmasına (7-11 zonalar) – ikinci nəsil zonaların yaranmasına gətirdi. Ticarət zonalarının inkişafı nəticəsində əlavə dəyərin artırılmasına yönəlmiş və bu zona ərazisində yaradılan (12 – 17) sənaye – istehsalat zonaları yarandı.

XX əsrin 70 – 80 – ci illərində rəqabətqabiliyyətliliyin əsas amillərinin əmtəənin qiyməti deyil, onun keyfiyyəti, yeniliyi, elmi tutumluluğu olduqda bir çox istehsalat zonaları elmi – sənaye yaxud elm – istehsalat zonalarına transformasiya olunmağa başladılar.

Böyük elm mərkəzləri ətrafında və böyük texnoloji müəssisələrin sıx toplandığı regionlarda innovasiya zonaları yaranmağa başladı (18-21 zonalara aid edilir).

Son zamanlar azad iqtisadi zonaların təkmilləşdirilməsi prosesinin dərinləşməsi, onların təşkilati formalarının dairəsinin genişlənməsi və daxili strukturunun mürəkkəbləşməsi davam etməkdədir. Bazar münasibətlərinin təşəkkül tapdığı ölkələrdə xidmət dairəsinin intensiv inkişafı, bazar infrastrukturunu sistemindəki dəyişikliklər zonalarda bank xidmətləri, turizm biznesi və digər növ servisin dairəsinin inkişafını şərtləndirdi (22 – 24, 27 zonalar). Bundan başqa insanlığın gələcək təhlükəsizliyinin təminatı üçün dövlət, regionlar ekoloji təhlükəsizliyin yüksəlməsi və ekosistemin saxlanması probleminə müraciət etdi ki, bu da daha bir xüsusi iqtisadi zonanın, ətraf mühitin bərpası və qorunması (saxlanması) ilə əlaqədar olan zonanın yaranmasına gətirdi. Bu ən “gənc” qrup olub, cədvəldə 25-27 zonalarda təqdim edilir. Turizm zonalarını həmçinin

rekreasion zonalarına aid edirik ki, onlar da ekosistemin əsas elementinin – insanın bərpa olunmasını şərtləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün zonalarda eyni zamanda ekoloji fəaliyyət komponenti güclənmişdir. AİZ – lər çoxluğunda cədvəldə ayrılmış 22-27 zonalara dördüncü nəsil zonalar kimi baxmaq olar. Güman edilir ki, yaxın gələcəkdə ekoloji zonalar müstəqil əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Cədvəl 1.1.

AİZ – rin iki əsas tip üzrə təsnifatı

1.Ticarət –vasitəçi zonalar	2.İstehsalat zonaları
1.Gömrük zonaları	12.Biznes zonaları
2.Rüsumsuz ticarət zonaları	13.Birgə biznes zonaları
3.Gömrük azad zonalar	14.Azad istehsalat zonaları
4.Azad ticarət zonaları	15.İqtisadi rifahın yaxşılaşdırılması zonaları
5.Xarici ticarət zonaları	16.İxrac yönümlü sənaye zonaları
6.Azad ixrac zonaları	17.Azad sənaye zonaları
Ticarət – istehsalat zonaları	Elm – istehsalat zonaları
7.Rüsumsuz ixrac – istehsalat zonaları	18.Texniki – iqtisadi inkişaf zonaları
8.Azad ixrac – istehsalat zonaları	19.Yeni yüksək texnologiyaların inkişafı zonaları
9.İxrac – istehsalat zonaları	20.Texniki – tətbiq zonaları
10.Azad iqtisadi zonalar	21.Elm sənaye parklar
11.Ofşor mərkəzləri	
	İstehsalat – servis zonaları
	22.Açıq rayonlar
	23.Beynəlxalq ofşor maliyyə mərkəzləri
	24.Azad bank zonaları
	25.Sığorta xidməti zonaları
	26.Ekoloji – iqtisadi regionlar
	27.Rekreasion zonalar
	28.Turizm mərkəzləri

AİZ – rin baxılan təsnifatı onların evolyusiyası mərhələlərinə uyğun olaraq tərtib edilməklə, bazar sisteminin inkişaf yolu üzrə progressiv dinamik hərəkəti əsasında baş vermişdir. İndiki zamanda milli iqtisadiyyatımız da eyni inkişaf mərhələlərini keçir, yalnız zaman baxımından daha sürətli inkişaf edir. Ona görə də təklif edilən təsnifat, regional xüsusiyyətlərin obyektiv qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla, onun ümumi inkişafı ərəfəsinə və durğunluq (depressivlik) dərəcəsinə daha uyğun olan, ərazinin sağlamlaşdırılma variantını seçməyə imkan verir.

2.Təsərrüfat ixtisaslaşması əlaməti üzrə beş tip AİZ fərqləndirilir [154, s. 129].

2.1.Azad ticarət zonaları bu milli gömrük ərazisi hüdundan çıxarılmış, kompakt ərazi quruluşudur. Buraya azad gömrük zonası, azad limanlar və tranzit

zonalar daxil olur. Burada gətirilmiş əmtəələrin satış bazarı şəraitinə adaptasiyası və anbarlanması üzrə əməliyyatlar həyata keçirilir: qablaşdırma, markalanma, keyfiyyətə nəzarət, sadə əlavə tamamlama və s. Bu tip zonaların üstünlüyü böyük olmayan ilkin sərmayə qoyuluşunu tələb etməsi və özünü tez doğrultması ilə xarakterizə edilməsidir. Bir qayda olar onlar ölkə iqtisadiyyatına dərindən inteqrasiya olunmuş olur.

2.2.Sənaye – istehsalat zonaları (sənaye emalı zonası) – bu xüsusi gömrük rejimli ərazi olub, burada sənaye şirkətləri ixrac yaxud idxaləvəzləyici məhsulu müəyyən fiskal və maliyyə güzəştlərindən yararlanmaqla istehsal edir. Baxılan tip mərkəzi yeri tutur. Üstünlük təşkil edən satış bazarlarının əlamətləri üzrə bu zona daxili bazara yönəlmiş olmaqla idxal və idxaləvəzliyici qruplara bölünür; qarışıq məişət yönümlü, ixrac – idxaləvəzləyici; xarici bazara yönəlmiş, ixrac. Yalnız idxaləvəzləyici zona demək olar ki, təsadüf edilmir ancaq, qanunvericilik bazası mövcuddur. Yuxarıda göstərilən iki tipin qovşağında yerləşən ticarət - istehsalat zonası – azad ticarət zonası və idxal əvəzləyici istehsalat zonalarının kombinasiyası nəticəsi kimidir. ABŞ – da onlar “xarici ticarət zonası” (Foreign Trade Zones) şəklində geniş yayılmışdır.

2.3.Texniki – tətbiq zonaları, burada fiksəl və maliyyə güzəştlərinin vahid sistemindən istifadə edən milli yaxud yabançı tədqiqat, layihə və elm – istehsalat firmaları toplanır. İkinci tiplə qovşaqda elm – sənaye zonaları yerləşir. Bundan başqa, üçüncü qrupa innovasiya mərkəzləri və texnopolislər aid edilir və onlar AİZ – rin dörüncü qrupu ilə - servis zonaları ilə qarışıq olur.

2.4.Servis zonaları – bu firma və institutlar üçün biznes fəaliyyətinin güzəştli rejimli ərazisi olub, müxtəlif növ maliyyə və digər xidmətlər göstərir. Buraya həmçinin ofşor qurumları aid edilir ki, burada baxılan ərazidə aparıcı olmayan təsərrüfat fəaliyyəti göstərən hüquqi şəxslər sadələşdirilmiş qeydiyyat rejimindən və vergi güzəştlərindən istifadə edir. Bu qrupa bank və sığorta xidməti zonaları, bəzi ofşor zonaları və rekreasion zonalar aiddir. Azad bank zonaları (ABZ) xüsusi qeyd edilməlidir. Bu maliyyə sisteminin xüsusişdirilmiş sektoru olub, burada kredit vasitələri qeyri – rezidentlərdən borc götürülür və digər qeyri – rezidentlərə xüsusi güzəşt şərtləri ilə fəaliyyət göstərən bank və digər maliyyə institutları vasitəsilə təqdim edilir. Burada heç də həmişə xüsusişdirilmiş coğrafi ərazi mütləq deyildir. Bəzən mövcud bank strukturları çərçivəsində xüsusişdirilmiş hesab sisteminin daxil edilməsi kifayətdir. Əsasən bankları xarici əməliyyatlar üzrə vergilərdən tam yaxud qismən yaxud dövlət subsidiyaları almaqla azad edirlər; kommersiya bankları tam yaxud qismən qeyri – rezidentlərlə öhdəliklər Milli bankda (Mərkəzi bankda) minimal ehtiyat yatırım qoymaqdan (tutmaqdan) azad edirlər; rezidentlərlə əməliyyatlar üçün qadağan edilmiş, innovasiyon formalı

kredit və yatırımlara icazə verilir; faiz dərəcələri tənzimlənməsi tam yaxud qismən ləğv edilir; bank sirlərinə daha ciddi riayət edilir.

2.5. Kompleks zonalar inzibati regional qurumun ərazisində, ümumi ilə müqayisədə xüsusi güzəştli təsərrüfat fəaliyyətli rejimin daxil edilməsi yolu ilə formalaşdırılır. Tez – tez onlara sənayecə inkişaf etmiş ölkələr depressiv rayonlarda yaratdıqları azad biznes zonaları, xüsusi iqtisadi zonalar, xüsusi rejimli ərazilər və azad iqtisadi zonalar (AİZ) aid edilir.

3. Dünya və milli iqtisadiyyata inteqrasiya dərəcəsi üzrə azad iqtisadi zonaların iki əsas tipini ayırmaq olar.

Birincisi, bu anklav tipli zona olub, daxili sərhəddi ilə onun qalan ərazisindən ayrılan, ölkənin ərazisi təsəvvüründədir; bir qayda olaraq, onlar sərhəd zonalarında yerləşirlər. Onları həm də eksterritorial formada fəaliyyət göstərdiyindən ekstravertiv xarakterli zona da adlandırırlar.

Bu zona hüdudlarında yerləşən müəssisələr bir qayda olaraq, istehsal olunan məhsulun 75 ... 90% - i çıxarır. Onlar əsasən idxal material, hissə və komponentlərə əsaslanan yığım xarakterli olur. Anklav zonalar təşkil olunma prinsipi üzrə əhəmiyyətli fərqləndiyindən, onlar aşağıdakı təşkilati formalara görə bölünür; ayrı – ayrı müəssislərin ərazilərini əhatə edən zonalar; böyük olmayan sənaye anklavları, böyük olmayan qapalı sahələr kimi təsəvvür edilir; ölkənin bir çox rayon və şəhərlərinin böyük ərazisini əhatə edən zonalar [28, s. 134.].

İkincisi, inteqrir tipli, intravertiv ixrac – istehsalat zonaları ölkənin daxili əraziləri ilə sıx iqtisadi əlaqəli. Belə zonalar ölkənin bu ərazilərinin inkişafına ən böyük təsir edir. Məzmunca bu təsir modernləşdirici xarakterə malik olur. Bu zonalardakı müəssisələr aralıq əmtəələrin idxalına deyil, yerli məhsulların istifadəsinə yönəlmiş olmaqla, burada əsas məhsul kütləsi daxili bazara gedir.

4. Sahəvi əlamət üzrə təsnifat bir qədər çətinidir, belə ki, AİZ – də müxtəlif sənaye sahələrinin təsərrüfat obyektləri yerləşir, ancaq bir yaxud bir neçə sahə üzrə məhsul buraxılmasında ixtisaslaşdığı zonalar da təsadüf edilir. Sahəvi zonalara ticarət zonalarını, turist və rekreasion, bəzi növ ofşor zonalarını, məsələn, bank və sığorta ofşorlarını aid etmək olar.

5. Zonaları onların yaradılmasında təşkilati – iqtisadi yanaşmalar üzrə də təsnifata ayırmaq olar. Azad zonaların təşkilində bir yanaşmada, ayrı bir regionun xüsusişdirilmiş ərazisi kimi baxıldığı zona əsasında istifadə edilən ərazicə yanaşma aid edilir ki, burada bütün müəssisə - rezidentlər güzəştli təsərrüfat fəaliyyətli rejimdən istifadə dir. Digər halda isə funksional yanaşma istifadə edilir və burada uyğun firmanın ölkədə yerindən asılı olmayaraq, ona müəyyən növ biznes fəaliyyətində tətbiq edilən güzəştli rejimli zona kimi baxılır.

Birincisi yanaşmanın reallaşdırılması nəticəsi, xüsusi zona statuslu məhdud inzibati rayon olur. İkinci yanaşmanın reallaşdırılması nəticəsi – ofşor firmalar formasındakı nöqtəvi zonlardır. İstehsalat zonaları ölçüləri üzrə böyük olmayan lokal ərazilər şəklində daha geniş praktiki ifadəsini almışdır ki, burada hər iki yanaşmadakı fərq bir çox cəhətdən düzləndirilmiş olur. Son illərdə qarışıq xarakterli - ərazi istehsalat zonaları şəklində azad iqtisadi zonalar formalaşmağa başlanmışdır və onun müxtəlif xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

İndiki zamanda bir sıra mütəxəssislər ərazicə yanaşmanın daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd edirlər [134, s. 53.]. Onlar bunu aşağıdakı kimi əsaslandırırlar, belə ki, RF – də ilk başlanğıcda irimiqyaslı və çoxsaylı zonaların abadlaşdırılması xərcləri və yaradılmasının qeyri – rasionallığı, onların daha yığcam və coğrafi uduşlu zonasının yaradılmasının zəruri olduğunu şərtləndirir. BMT – nin ekspertləri də analoji fikirdə israrlıdırlar: “...ərazicə yanaşmanın xeyrinə ölkənin qalan hissəsində olmayan, müəyyən yerdə yüksək keyifyyətli infrastrukturun toplandığının mümkün olduğu arqumentini irəli sürmək olar və eyni zamanda məhdud ixtisaslı personal cəlb etməklə adekvat inzibati mexanizmin yaradılması mümkündür.” [137].

6. Mülkiyyət xarakteri üzrə azad iqtisadi zonaları dövlət, xüsusi və qarışıq tiplərə ayırmaq olar. Bu halda zonada sosial – iqtisadi münasibət üstünlük təşkil edən mülkiyyət forması ilə təyin edilir. Bununla belə dünya təcrübəsində ən geniş yayılmış qarışıq mülkiyyət tipi hesab edilir və burada dövlətlə bir sırada xüsusi mülkiyyət də iştirak edir.

Beləliklə, AİZ – rin apardığımız təsnifatı bu və ya digər vəziyyətdə arzu edilən səmərəyə nail olmaq üçün ən məqbul formanı aşkar etməyə imkan verir. Ancaq, zonaların təsnifatda verilən bu xarakteristikası yetərli olmamaqla, zona tipləri haqqında yalnız ümumi təsəvvürlər verir. Ona görə də ayrı-ayrı AİZ – rin regional inkişaf təcrübəsində daha tez – tez təsadüf edilən daha geniş xarakteristikasının verilməsi zəruridir. Yuxarıda təqdim edilən təsnifatı nəzərə alınmaqla, bütün zonaları müəyyən şərtlilik dərəcəsində dörd qrupa bölmək olar; ticarət yaxud azad ticarət zonaları, azad istehsalat zonaları, elmi – texnoloji və servis zonaları.

Azad ticarət zonaları (ATZ) beynəlxalq ticarət – iqtisadi münasibətlərdə artıq bir neçə yüz ildir ki, istifadə edilir. İlk “porto – franko” XVI əsrdə Aralıq dənizində yaranmışdır. Bununla belə onlar 1 – ci və 2 – ci dünya müharibələri arasında və bundan sonrakı dövrdə geniş yayılmağa başladı. İndiki zamanda dünyada ən azı 400 ATZ vardır. Onlar ən çox sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Belə ki, 17 Avropa ölkəsində təxminən 130 belə zona vardır. ABŞ – da 1934 – cü ildə qəbul edilmiş xüsusi qanun əsasında 180 – dən artıq ATZ fəaliyyət göstərir və orada onlar xarici ticarət zonaları alandırılır. Bir qayda olaraq,

azad ticarət zonalarının təşkilində əsas, əlverişli coğrafi mövqe və inkişaf etmiş infrastrukturun olması hesab edilir. Ona görə də azad ticarət zonalarını dəniz və çay limanlarında, aeroportlarda, böyük dəmiryolu qovşaqlarında və sərhəd məntəqələrində yerləşdirirlər. Bir qayda olaraq, belə zonalar müqayisədə böyük olmayan xüsusi əhatəyə alınmış və adlaşdırılmış sahələri tutur (bir neçə hektardan, onlarla hektaradək). Anaq, onlar bəzən müxtəlif regionlarda bütöv liman, liman şəhəri yaxud liman sahəsinin daxil olduğu daha geniş sahələri əhatə edir.

İlk başlanğıcda belə zonalar müəyyən ərazilərdə milli iqtisadiyyatda iqtisadi aktivliyin genişləndirilməsi yolu ilə beynəlxalq ticarətin daha dərinə cəlb edilməsi ilə işsizlik səviyyəsini azaltmaq məqsədini güdüdü. Sonra isə ATZ – lər qarşısında daha geniş məqsədlər və onların fəaliyyətinin diversifikasiyası qoyulmağa başladı. ATZ – rin təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsasən yığım müəssisələrinin böyüməsi hesabına və hazır məhsulun yerli və idxal olunan materiallardan, komponentlərdən, qovşaqlardan və s. istehsalı baş verir. Azad iqtisadi zonaların təşkilatı – iqtisadi strukturu mürəkkəbləşir. Ümumi təyinatlı ATZ – lər hüdudunda, əsas məqsədə uyğun olaraq subyektiv yaxud xüsusi təyinatlı zonalar yaratmağa başladılar. Ümumi təyinatlı zonanın statusuna nisbətə subyektiv zonalar ikinci olub, ATZ – nin ayrı – ayrı subyektlərinin maraqlarına uyğun olmaqla onlar ATZ – lər çərçivəsindən çıxdığı zaman onların fəaliyyətinin təminatı üçün təşkil edilir və yalnız bir istifadəçiyə yönəlmiş olur.

Bir çox şirkətlər ixrac və idxalla bağlı olduqlarından, azad ticarət zonalarının üstünlüklərini artıq çoxdan qiymətləndirmişlər. Belə zonalarda adətən özlərinin baxılan ölkə üçün qeyri – rezident filiallarını, idxalçı – müəssisələrini açırlar. Azad gömrük zonaları ərazisində xarici əmtəələr rüsumsuz daşınmaqla, qeyri – məhdud müddətdə saxlana bilər. Onlar oradakı sərgidə ticari müqavilənin predmeti kimi nümayiş etdirilə, rüsum və vergi tutulmaqla müəyyən transformasiyaya uğradıla bilər (qablaşdırma, yenidən çeşidləmə, yenidən qablaşdırma, qismən yığım, markalama) və bundan sonra məhdudiyyətsiz və rüsumsuz olaraq digər ölkələrə daşıma yaxud rüsum ödəməklə ölkənin daxili bazarına çıxarıla bilər. Belə zonalarda yerləşən əmtəələrə gömrük nəzarəti minimuma endirilməklə adətən onları müşahidə etməklə hüdudlanırlar.

Azad ticarət zonalarından istifadə mal göndərənlərə bir sıra üstünlüklər: əmtəyə tələbatın yüksəlməsində onun reallaşdırılmasını təxirə salmağa, sonradan az rüsum ödəmək üçün əmtəənin yenidən emal edilməsində, idxal kvotları üzrə məhdudiyyətləri keçməyə və s. imkan verir. Belə zonaların yaradıcıları olan ölkələr özlərinin xarici ticarət əlaqələrini aktivləşdirmək, rüsumsuz zona istifadəçiləri – firmalara xidmət göstərməklə gəlir əldə etmək, yaxın ərazilərdə məşğulluğun artırılması, nəqliyyat şəbəkəsinin və digər kommunikasiyaların inkişaf

etdirilməsi imkanı əldə edir. Təcrübə göstərir ki, əksər ATZ – lər səmərəli fəaliyyət göstərir və yalnız onların məhdud miqdarı bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən onlar qarşısında qoyulan vəzifələri yerinə yetirə bilmir [69, s. 80]. Onların səmərəliliyinə milli və xarici şirkətlərə təqdim edilən geniş dairədəki güzəştlərdən istifadə əsasında nail olunur. Onların ən əsaslarının qeyd edilməsində fayda vardır: gömrük rüsumlarının ödənilməsindən tam yaxud qismən azad edilmə, aksiz yığımları, bir sıra ümumrespublika və yerli əhəmiyyətli vergilər, kvotlaşdırma. Bundan başqa ATZ ərazisində yaxşı təşkil edilmiş mühafizə sistemi sayəsində böyük sığorta məsrəfləri tələb edilmir. Gömrük prosedurları minimuma endirilmiş olur. Burada bir qayda olaraq pərakəndə ticarət qadağandır.

Beləliklə, azad ticarət zonaları ölkə iqtisadiyyatına dərindən inteqrasiya olunmaqla, ərazisində yaranmış olduğu regionun və bütün ölkənin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə verir. Onların fəaliyyəti investisiya aktivliyinə əlverişli təsir edir, iş yerlərinin ixtisarını durdurur, xarici ticarətin inkişafına və daxili bazarın tələbatının güclənməsinə səbəb olur. Azad istehsalat zonaları yaxud azad biznes zonaları (ABZ) ötən əsrin 50 – ci illərin sonundan özünün inkişafına başlamışdır. İrlandiyada ixrac istehsalat zonası kimi yaranmaqla, ABZ – lər inkişaf etməkdə olan Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrində geniş təşəkkül tapmışdır ki, burada regional iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, ixrac potensialının artırılması və məşğulluq probleminin həlli məqsədilə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən xarici investisiya və texnologiyaların cəlb edilməsi üçün aktiv istifadə etməyə başladılar. Məsələn ondadır ki, internasionallaşma ilə əlaqədar olaraq yeni yaradılan azad zonalarda (qismən əvvəllər fəaliyyət gösətərən) istehsalat prosesi əhəmiyyətli dəyişməyə başladı. Daha aktiv şəkildə sənaye – istehsalat zonaları yaradılmağa başladı ki, onlar yalnız ticarət əməliyyatları deyil, eyni zamanda xarici sərmayənin aktiv iştirakı ilə ixrac potensialının inkişafı üçün baza rolunu oynamağa imkan verir.

ABZ – rin inkişafında nadir müvəffəqiyyətsizliklərə və problemlərə baxmayaraq onların sayı və populyarlığı daima artmaqdadır. Əgər 1965 – ci ildə üç və 90 – cı illərin əvvəlində inkişaf etməklə ola ölkələrdə isə artıq üçyüzdən artıq ABZ varsa, yüzdən artığı abadlaşdırma ərəfəsində və əllidən artığı isə hazırlıq – planlaşma ərəfəsində idi. Bu tip zonalar əhəmiyyətli gömrük rüsumları və aksizləri ilə tələb edilən ixrac məhsulunun hazırlanması üçün material daşınma gətirilməsində məna kəsb edir. Bu tez – tez kimya, spirt və farmasevtik istehsalatda baş verir. Dünyada ümumi qəbul edilmiş ABZ modeli eyni zamanda aşağıdakı üç əsas amildən istifadə edilməsini nəzərdə tutur:

- maliyyə - iqtisadi güzəşt sistemi (gömrük, xarici – ticarət vergi, valyuta, kredit – maliyyə);
- zona ərazisinin kompleks infrastruktur abadlaşdırılması;

- xarici investorların zonaya daxil olması üçün xüsusi təşkilati – inzibati strukturun əhəmiyyətli sadələşdirilməsi və regional hakimiyyətlə müvafiq əlaqə.

Dünyada fəaliyyətdə olan əksər ABZ – rin xarakterik əlaməti investorlara (sərmayədarlara) onların fəaliyyətində kommersiya və maliyyə stimulları dəstinin və şəraitinin təqdim edilməsidir. Bunların sırasına daxildir:

- ixrac məhsulunun istehsalı üçün istifadə edilən, zonaya idxal edilən avadanlıq, xammal və komplektləşdirici komponentlərin gömrük rüsumları və digər yığımlardan azad edilməsi;
- ixrac istehsalını həyata keçirən, firmalar üçün ixrac və idxal kvotlarının və lisenziyaların ləğvi yaxud zəiflədilməsi;
- firmanın kifayət qədər uzun müddətə (5 – 10 il) gəlir vergisi və gəlirdən vergidən, həmçinin baxılan ölkədə tutulan digər vergi və yığımlardan azad edilməsi;
- “vergi tətili” bitdikdən sonrakı dövrdə investorlardan vergi tutma dərəcələrinin azaldılması;
- reinvestirləşdirilən gəlirdən vergi tutmanın götürülməsi;
- ixrac – istehsalat zonasında (İİZ) məşğul olan xarici personalın gəlir vergisindən azad edilməsi;
- sərhəd hüdudlarından kənara gəlir və sərmayənin köçürülməsinə məhdudiyyətlərin götürülməsi (o cümlədən köçürülən gəlirə vergilərin ləğvi);
- infrastruktur xidmətlərinin (nəqliyyat, rabitə), torpaq və istehsalat binalarının güzəştli tarif və qiymətlərlə təqdim edilməsi.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində bir sıra regionlarda kifayət qədər maliyyə resurslarının olmasına baxmayaraq (Cənubi Koreya, Tayvan və s.), zona sərmayədarlarına güzəştli kreditlərin verilməsi təcrübəsi gerçəkləşdirilir ki, bu da vergi güzəştləri ilə müqayisədə, sərmayə qoyuluşunun daha cəlbedici stimullaşdırılması forması olduğu hesab edilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksər regionlarındakı ixrac zonalarını xarakterizə edən vacib əlamətlərdən bizi, investorlar üçün xüsusi olan sərhəddən kənardan müəssisəyə və müəssisədən sərhəddən kənara xarici valyutanın köçürülməsi, həmçinin zonada yerləşən müəssisələr arasında heç bir ilkin icazə tələb edilmədən sərbəst həyata keçirilən valyuta əməliyyat rejimidir. Eyni zamanda zonada yerləşən milli müəssisələr arasında hesablaşma və ödəmələr dönərli valyuta ilə həyata keçirilməklə, xarici dövlətlərin müəssisələri ilə olan valyuta əməliyyatları kimi tənzimlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdəki regionlarda yerləşən bir çox ABZ – də investorlara təqdim edilən güzəştlər sırasına, işçi

qüvvəsindən istifadəni tənzimləyən xüsusi rejim aid edilir. O əsasən işçilərin sosial mühafizəsinə məhdudiyətlərlə, o cümlədən zona hüdudlarında həmkarlar təşkilatının fəaliyyətinə qadağa yaxud məhdudiyətlərlə, iş gününün maksimal uzunluğunun qeydə alınması halında əmək qanunvericiliyinin qüvvədə olmaması ilə, ayrı – ayrı işçi kateqoriyalarına güzəştli şərtlərlə, biznesmenlərin sosial sığorta fondunda faiz ödəmələrindən azad edilməsi ilə və s. aparılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “azad zona” termini heç də bütün arzu edənlərin öz fəaliyyətlərini heç bir məhdudiyət olmadan həyata keçirilməsi anlamına gəlmir. ABZ – də istehsal fəaliyyətini gerçəkləşdirmək istəyində olan firmalar həmişə, səlahiyyətli orqanlardan konkret öhdəliklərin göstərildiyi xüsusi icazə (lisenziya) almalıdır. Sənaye məhsulları istehsalçıları qarşısına qoyulan əsas şərt – onun ixrac yönümlülüğüdür. Bir çox hallarda qanuni olaraq ABZ – də istehsal olunan bütün məhsulun ixrac olunmalı olduğu müəyyən edilir. Ayrı – ayrı regionlarda ABZ müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulun ümumi həcmnin 10...15% hüdudunda böyük olmayan hissəsinin daxili bazara çıxarılmasına icazə verilir. Bəzən ixrac istehsalının xarakterinə müəyyən edilmiş tələb qoyulur. Zonada fəaliyyət göstərən firmalar səlahiyyətli orqanların icazəsi olmadan özünün sahə üzrə ixtisaslaşmış fəaliyyətini dəyişə bilməz. Bir sıra ölkələrdə ABZ – rin milli regional iqtisadiyyatla kooperasiyasının güclənməsi və daxildə valyuta daxilolmalarının artırılması məqsədilə zona müəssisələrinin daxili bazara zəruri xammal, material və komponentlərin alışı üzrə məcburi şərtləri müəyyən edilir. Bir qayd olaraq, o müəssisənin ümumi sərmayə yatırımının ən azı 30% təşkil edir. Region zonasının müəssisələrinə aid giriş şərti, istehsalatın ekoloji və texnoloji təhlükəzisliyi üzrə tələblərdir.

Xüsusi kommersiya və maliyyə - iqtisadi rejiminin yaradılması ilə bir sırada, bütün ABZ – rin vacib xarakterik xüsusiyyəti, sənaye parkı prinsipi üzrə ərazinin kompleks infrastruktur abadlaşdırılması hesab edilir. Bu zona altındakı ayrılmış sahənin, onun hamarlanması, inşası və bütün zəruri mühəndis qurğu və kommunikasiyaların (enerji – istilik və su təchizatı, təmizləyici qurğular, rabitə - internet şəbəkəsi və s.) düzülməsi də daxil olmaqla tam infrastrukturlu hazırlanmasını nəzərdə tutur. ABZ – rin ölçüləri adətən böyük olmayıb – 0,3...3,0 km² təşkil edir. İİZ – də(ixrac – istehsalat zonaları) məşğul olan insanların sayı 5...50 min nəfər hüdudunda dəyişir (onun bütün istehsalat sahələrinin dolması şərtində). İstənilən ABZ – nin üçüncü mütləq əlaməti – ABZ –nin abadlaşdırılması, inkişafı və zonanın fəaliyyətinin təminatı ilə məşğul olan, xüsusi təşkilatı – inzibati strukturunun yaradılmasıdır. Belə struktur (zona inzibati strukturu) zona investorlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar müxtəlif inzibati məsələlərin həlli üzrə geniş səlahiyyətlərə bölünür.

Yekun olaraq, AİZ – rin nümunəvi ölçülərini, güzəştlərin tərkibini və yayılma regionunu təyin etmək olar (Cəd. 1.2.)

Cədvəldən göründüyü kimi, zonaların ölçüləri dəyişir, ancaq onlar məhdud ərazini əhatə edir. Gömrük sərhədlərinin olması həmişə vacib deyildir. AİZ – də güzəştlərin növləri həmişə müxtəlif olmayıb, əsasən gömrük, vergi və maliyyə güzəştləri şəklində olur. AİZ – rin yayıldığı əsas regionlar – inkişaf etməklə olan ölkələrin problemlili əraziləridir.

Zonalarda (AİZ) qüvvədə iqtisadi stimullarla yanaşı, azad iqtisadi rejimli subyektlərə sənədləşmənin sadələşdirilmiş prosedurunun daxil edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik normaları üzrə standartların tələblərinin azaldılması kimi və bir sıra digər güzəştlər də yayılmışdır.

Son illər bir çox ölkələr ABZ – rin təşkilinin genişləndirilməsi və onlara yeni güzəştlərin verilməsi kimi siyasət yürüdürlər. Bu ABZ – lərin yaradılmasının büdcəyə bütün səviyyələrdə yük olmaması, işgüzar aktivliyin durğunluq hökm sürən ölkə regionlarında yüksəlməsi və işsizliyin kəmiyyətinin azalmasını şərtləndirməsi ilə izah edilir. Beləliklə, ABZ – rin əsasən yerli sərmayə və işçi qüvvəsinin aktivləşməsi ilə daxili iqtisadi məsələnin həllinə yönəldiyi xüsusi qey edilməlidir.

Qeyd. (1) – Bütün zona növləri üçün inzibati güzəştlər baza güzəştləri hesab edilir.

Yuxarıda xarakterizə edilən azad iqtisadi zona modelləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin regionları üçün ümumi qəbul edilmiş olmaqla, ənənə və şəraitin əhəmiyyətli fərqliliyi ilə xarakterikdir. Bir tərəfdən, AİZ – lər başlıca olaraq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən xarici investorların cəlb edilməsi üçün onların maraqları və onlara qoyulan standartların tələbləri uçota alınmaqla yaradılmaqla, əsaslı sərmayənin yerləşmə yerindən asılı olmur. Digər tərəfdən, AİZ – rin prinsip və fəaliyyət şəraitinə unifikasiyası, xarici investisiyanın cəlb edilməsində təsisçi ölkələrin aktiv rəqabətinin nəticəsidir.

Beləliklə, dünya təcrübəsində təsadüf edilən azad iqtisadi zona şəkildəyişmələrinə baxmaqla, ölkə iqtisadiyyatında AİZ – rin təşkilinə yönəlmiş olmaqla bəzi nəticələr hasil etmək olar. Bizim baxışlarımıza görə, ən məqbul yol yalnız real istehsalata yönəlmiş vergi və digər güzəştlərin təqdim edildiyi fərqli əlamətə əsaslanan AİZ – rin təşkil edilməsidir. Bununla belə, ayrı – ayrı müəssisələrin bazasında ərazi – istehsalat zonalarının yaxud sənaye park yaxud məhəllələrinin təşkil edilməsi (yaradılması) da məqsədəuyğundur. Regionlarda texniki – tətbiq zonalarının yaradılması da mümkündür, belə ki, bunun üçün bütün zəruri təsisatlar vardır (Sumqayıtda texnopark, sənaye məhəlləsi): inkişaf etmiş elm və texnika, kifayət qədər elmi – tədqiqat institutları, layihə və elm – istehsalat

firmaları . Zona tipinin seçilməsində regionun müəyyən müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla, regional iqtisadi inkişafın sürətlənməsi məqsədilə etibarlı hüquqi baza və məntiqi konsepsiyaya əsaslanmaq lazımdır.

Azad iqtisadi zonalar bütün qitələrdə vardır. Onların ölçüləri bir neçədən yüzlərlə kvadrat kilometrə dəyişir. 1995 – ci ildə onların toplam ixrac həcmi 25 milyard dollar təşkil etmişdir [147]. Mütəxəssislərin proqnozlarına görə 2000 – ci ildə dünya əmtəə dövriyyəsinin 30% - i onlardan keçmişdir [26, s. 5.]. 2015 – ci ildə isə bu həcm 40% təşkil etdiyi qeyd olunur. Bununla belə, dünyada mövcud olan AİZ – rin (XİZ – nin) yalnız 30 – nun həqiqətən də müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərdiyi və qalanlarının isə itkilərə məruz qaldığı müşahidə edilir [147].

AİZ – rin müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyən etmək üçün xaricdə onların təşkili və fəaliyyəti üzrə mövcud təcrübələri ümümləşdirməyə çalışırıq. Bununla əlaqədar olaraq, səmərəli fəaliyyət göstərən AİZ – rin təcrübəsinin diqqətlə və müfəssəl öyrənilməsi vacib olmaqla, bunun əsasında respublikamızda konkret olaraq hansı regionda AİZ – rin yaradılması imkanları və məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi, həmçinin ölkənin iqtisadi siyasətinin işlənməsində tövsiyələrin verilməsini mümkün edir.

Burada onuda qeyd etmək lazımdır ki, AİZ – rin fəaliyyətinin dünya təcrübəsinin öyrənilməsində inkişaf etmiş olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən oxşar zonalardan əhəmiyyətli şəkildə fərqləndiyi məlum olmuşdur. Ona görə də bu zonaların qeyd olunan təsnifat qrupuna aid olması nəzərə alınmaqla baxılmasında fayda vardır.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə AİZ – rin yaradılması üzrə ən müvəffəqiyyətli variantlardan birincisi 1959 – cu ildə İrlandiyada “Şennon” aeroportunda əlverişli – abad zonanın yaradılması olmuşdur. Onun yaradılması transatlantik xəttinin açılması ilə əlaqədar olaraq aeroportun bağlanması təhlükəsinin olması olmuşdur. Zona ərazisi 15 ha olmuşdur. Məqsədi - əlavə 300 iş yerinin yaradılması kimi simvolik olmuşdur. Daha sonralar isə zona ərazisinə vergi güzəştlərinin daxil edilməsi və gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi nəticəsində 23 min iş yerinin açılması mümkün olmuşdur.

Oxşar zonalar ötən əsrin 60..70 – ci illərində avropa dövlətlərinin digər regionlarında da yaradıldı [86]. Böyük Britaniyada 25 – dən artıq biznes zonası mövcuddur ki, onlar da ötən əsrin 80 – ci illərində yaradılmışdır [86, s. 51]. Belçikada 6 biznes zonası vardır ki, onlar orada “məşğulluq zonası” adlandırılmaqla, burada 17 firma fəaliyyət göstərir. Fransada isə biznes fəaliyyət zonaları Jeks və yuxarı Savoynda, həmçinin ölkənin bəzi sərhəd rayonlarında yerləşmişdir. Almaniyada isə daha çox liman – şəhərlərdə: Hamburqda,

Bremensxavendə, Kuksxafendə, Emdendə, Kildə və Bremendə yerləşən rüsumsuz zonalar məlumdur [143].

Yaponiyada AİZ –rin yaradılmasında uzunmüddətli məqsədlər üçün, məsələn xarici sərmayə qoyuluşunun genişlənməsi şəraitində sənaye bazasının “yuyulması” prosesinin tutulması üçün istifadə edilməsi güman edilirdi. Bunun üçün azad zonaların bir neçə növü yaradılmışdır: ixracın təşviqi üzrə ATZ; resurs – təchizedici tipli ; ABŞ – dakı zonalara analoji olan “azad ticarət zonası adı altında olan zona” və s. Ədəbiyyatda, yaradılan zonaların bir yaxud bir neçə ATZ modelinə məxsus olan xüsusiyyətlərə malik olması qeyd olunur [183].

ABŞ iqtisadiyyatında azad zonaların vacib yer tutduğu qeyd olunur. Bu ölkədə onların sayı ən çox olub, 200 - ə qədərdir. Ən böyük və qocaman AİZ Nyu – Yorkda yerləşir. Bununla yanaşı, AİZ – lər Bostanda, Çıkaqada, Klivlenddə , San – Fransiskoda, Sietldə və digər şəhərlərdə də təşkil edilmişdir. ABŞ- da AİZ –rə daxil olan əmtəələrin ümumi həcmi ötən əsrin 70 – ci illərində 100 mln. dollardan 80 – ci illərin sonunda 2 mlrd. dollara qədər artmışdır. 1990 – cı ilin əvvəlində yüklənən əmtəələrin dəyəri 4 mlrd. dollar qiymətləndirilirdi [46, s. 6]. ABŞ – da AİZ təcrübələrinin tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssisər funksional əlamət üzrə ABŞ – da mövcud olan üç əsas tip azad iqtisadi zona ayırırlar: 1) azad ticarət zonası (ATZ); 2) biznes zonası (BZ); 3) texnoloji parklar (burada həmçinin keçid və kompleks formalar da təsadüf edilir).

ABŞ – da azad ticarət zonaları (ATZ) orada xarici ticarət zonaları kimi adlandırılmaqla, onların Şimalı Avropadakı müvəffəqiyyətlərinin təsiri ilə ABŞ – da da yaradılmağa başladı. ABŞ – ın dünya ticarətinə daha dərindən cəlb edilməsi üçün və miqyası həddən artıq böyük olan işsizlik səviyyəsinin azaldılması üçün 1934 – cü ildə azad ticarət zonaları haqqında qanun qəbul edildi. 1950 – ci ildə bu qanuna zona ərazisində istehsal fəaliyyətinə icazə verən yeni dəyişikliklər daxil edildi

ABŞ – da 1970 – ci ilədək 10 – dək mövcud olmaqla, onlar əsasən ölkənin böyük limanlarında yerləşirdi. 1980 – ci illərin sonunda isə onların sayı 6 dəfə, 1988 – ci ilin sonunda isə daha 2,6 dəfə artaraq 157 – yə çatdı. Bunlarda 2 mindən artıq amerika və xarici şirkətlər işləyirlər [42,s.48]. Regionlardakı zonaların inkişafındakı növbəti təkən, ABŞ – da ticarət həcmının kəskin yüksəlməsi ilə əlaqədar olub, ötən əsrin 70 – 80 - ci illərində oldu. Bu dövrdə ən böyük miqdarda yaradılmış olmaqla, onlar hətta okeana çıxışı olmayan şəhərlərdə də fəaliyyət göstərməyə başlamaqla, xarici ticarətdə vacib rol oynamağa başladı. Bu zonalar ümumi təyinatlı zonalar adlanmaqla, özünün funksional təyinatı üzrə azad gömrük zonaları təsəvvüründə olub, burada əmtəələrin anbara vurulması, çeşidlənməsi, onların əlavə emal edilmədən qablaşdırılması və qalaqlarda toplanması həyata

keçirilir. Bəzən ümumi təyinatlı zonalar sonradan ixtisaslaşdırılmış zonaların yaradılması üçün təşkil edilir. Onlar adətən zonanın yaradılmasına icazə alan təşkilatlar, xüsusi şirkətlər tərəfindən müqavilə bağlamaqla idarə edilir. Ümumi təyinatlı zona hüdudlarında ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi və idxalı əvəz edən istehsalın qurulması məqsədi ilə subzonalar yaradılır. Texniki zonalar ümumi təyinatlı zonaların hissəsi olub, çox zaman ərazicə onların hüdudlarından kənarında yerləşir.

İlk ixtisaslaşdırılmış zona 1962 – ci ildə Penuelosda (Puerto – Riko) yaradılmış və burada neft – kimya zavodu inşa edilmişdir. İxtisaslaşdırılmış zonaların növbəti artımını avtomobil şirkətlərinin təqdim etdikləri güzəştlər şərtləndirdi. Azad ticarət zonalarının yaradılmasının yalnız əlverişli coğrafi vəziyyətlə deyil, eyni zamanda bütöv iqtisadi, sosial və istehsalat amilləri kompleksi ilə də izah edildiyi xüsusi qeyd edilməlidir.

Beləliklə, azad ticarət zonaları, ölkənin regional iqtisadiyyatına dərinlən integrasiya olunmuş olmaqla, onun inkişafında nəzərə çarpacaq töhfəyə malikdir. Güzəştlə vergi rejimlərindən istifadə edilməsi, son rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən amerika şirkətlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına səbəb olmuşdur. ATZ ölkənin investisiya mühitinə əlverşi təsir etməklə, iş yerlərinin sayının artmasını və xarici ticarətin böyüməsini şərtləndirməklə məhsulun əsas hissəsinin reallaşdırıldığı daxili bazarın tələbənin təminatında böyük rol oynayır.

XX əsrin 90 – cı illərinin başlanğıcında ABŞ – da ixracın və tranzit ticarətin genişlənməsinə ATZ – də idxalın ixrac əməliyyatlarına keçilməsi ilə meylinin tədricən dəyişməsinə yönəlmiş olan xüsusi proqram işləndi. Bu proqrama uyğun olaraq, xarici şirkətlər tərəfindən sərt rəqabətin mövcud olduğu ATZ – də fəaliyyət göstərən amerika firmalarına dəstək saxlanması üçün bəzi tədbirlər qəbul edildi. Bundan başqa, ixrac lisenziyasının alınması prosedurunda da dəyişikliklər daxil edildi.

ABŞ – da ikinci AİZ tipi – biznes zonası olub, depressiv rayonlarda xırda və orta biznesin canlandırılması məqsədi daşıyır. Biznes zonası statusunun əldə edilməsi üçün rayon müəyyən meyarlara cavab verməlidir ki, onların da ən başlıcaları aşağıdakılardır: konkret rayonun 70% əhalinin şəxsi yaxud ailəvi gəliri bu şəhərin yaxud ölkənin orta gəlirinin ən azı 80% qədər olmalıdır; bu rayonda işsizlik səviyyəsi digər yerlərdən daha yüksək olmalıdır. Adətən biznes zonaları böyük şəhərlərdə ən yüksək işsizlik səviyyəsinə malik rayonlarda yerləşdirilməklə, aydın müəyyən edilmiş sərhədlərə malik deyildir. Şəhərlərin inkişafı və mənzil tikintisi nazirliyinin məlumatlarına görə hazırda AŞB – in 700 şəhər və rayonlarında 1400 – dən yuxarı belə zona vardır [42,s.55]. ABŞ – da yaradılan zonaların müddəti 10...20 il hüdudunda dəyişir. Burada iki əsas məqsəd – biznesin

inkişafı və işsizlik səviyyəsinin ixtisar edilməsi güdülür. Bununla əlaqədar olaraq, federal, ştat və yerli hakimiyyət bu zonalara müxtəlif güzəştlərin təqdim edilməsi yolu ilə müxtəlif təsirlər göstərilir. İqtisadi stimullardan başqa digər güzəştlər də mövcuddur, məsələn sənədlərin daxil edilməsinin sadələşdirilmiş proseduru, ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik normaları üzrə standartların tələblərinin azaldılması. İlk biznes zonası 1981 – ci ildə Konnetikut ştatında yaradılmışdır. Proqram ilk öncə ştatın böyük şəhərlərindəki yoxsul rayonların ləğv edilməsinə hədəflənmişdir. Növbəti İllinoys ştatı olub, burada indiki zamanda onun ərazisində 65 BZ yerləşir ki, onların fəaliyyətini 3,6 min amerika firması təmin edir [184].

Beləliklə, biznes zonaları əsasən daxili – iqtisadi vəzifələri həll etməklə, işgüzar aktivliyin yüksəlməsini, işsizlik səviyyəsinin ixtisar edilməsini, müxtəlif sosial proqramlara büdcə ayırmalarının azalmasını və hımçinin büdcəyə müxtəlif səviyyəli vergi daxilolmalarının artmasını şərtləndirir.

Texnoloji parklar (texniki – tətbiq zonaları) ilk dəfə ABŞ – da ötən əsrin 50 – ci illərində elm və istehsalatın yeni səmərli inteqrasiyası forması kimi yaranmışdır. Onlar ərazicə qruplaşdırılmış elmi laboratoriya və istehalat binalarının toplusu olub, burada perspektiv elmi və texnoloji ideyaların kommersiya mənimsənilməsi ilə məşğul olan vençur (riskli) firmalara güzəştli şərtlərlə icarəyə verilməsi həyata keçirilir. Bununla belə burada onların müəyyən yerdə sadəcə konsentrasiyası deyil, məhz struktur və ayrı – ayrı elementlərin qarşılıqlı təsiri prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə texnoparkların və texnopolislərin (bir neçə texnopark və mərkəzlərin daxil olduğu qurum) yaradılmasında bir çox məsələlərdə aparıcı ölkələrin innovasiyalı siyasəti əsas götürülməklə, indiki və gələcək nəsillərin maraqlarının uçota alındığı dayanıqlı inkişaf proqramının əsas həlledici istiqamətlərindən biri hesab edilir [148,s.62].

Texnoloji parkların yaradılmasında adətən hökumət orqanlarının icazəsi tələb edilmir. Onlara, coğrafi, iqtisadi, elmi və sosial amillərin müəyyən toplusu olduqda zərurət yaranır. Texnoparkların əsas hissəsi dövlət orqanları tərəfindən hər hansı bir üstünlüyə malik deyildir. Yalnız ötən sərin 50 – ci illərində ABŞ – ın federal qanunvericiliyinə uyğun olaraq onlar bir sıra vergi güzəştlərinə malik idi, bununla belə artıq 70 – ci ildə onlar ləğv edildi. ABŞ – da iki tip texnopark mövcuddur: birincisi ayrı – ayrı şəxs yaxud xüsusi təşkilatların təşəbbüsü üzrə yaradılan ikincisi isə hökumətin göstərişi üzrə ayrı – ayrı ştatlarda yaradılan .

AİZ – rin nümunəvi ölçüləri, güzəştlər və yayılma regionları

S/S	Azad zonaların növləri	Ölçülər, km ² – Lə	Gömrük sərhəddinin olması	Bazar güzəştləri (1)	Əsas regionlar (yayıldığı ölkələr)
1.	Azad ticarət zonaları	3...5	Məcburi	Gömrük	İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə böyük nəqliyyat qovşaqlarında
2.	Sənaye – istehsalat:	1...2	Olmur	Gömrük	Braziliya, Meksika, Puerto – Riko, Filippin, Karib hövzəsi
	a) nöqtəvi	0,1...0,5	Məcburi deyildir		
	b) sənaye parkları	1...20		Gömrük	Cənubi – Şərqi Asiya, Meksika
3.	Ticarət istehsalat	1...4	Məcburi	Gömrük	ABŞ
4.	Texniki – tətbiq (elm – istehsalat)	2...20	Məcburi deyildir	Vergi	Cənub – Şərqi – Asiya (CŞA),
5.	Xırda biznes zonası	0,01-3,0	Olmur	Maliyyə, Vergi	Hindistan, Yaxın Şərq, Argentina, Fransa
6.	Ofşor – maliyyə mərkəzləri	0,05...0,1	Olmur	Vergi	Karib hövzəsi, Honq – qonq, Sinqapur
	Kompleks:	16...330	Məcburi		ÇXR
	a) xüsusi iqtisadi			Gömrük, Vergi, Maliyyə	
	b) “Manaus” zona tipli xüsusi rejimləri ərazi	2220000-dən 10000-dək güzəşt tətbiq edilir	Zonanın müəyyən hissəsi üçün məcburi	Gömrük, Vergi, Maliyyə	Braziliya (“Manaus”) Argentina (“Odlu topraq”)
7.	v) xüsusi iqtisadi zona	İnzibati ərazi hüdudunda (şəhər, rayon)	Xüsusi ərazidə yerləşən ayrı – ayrı lokal zonalar üçün məcburi	Rusiya (Kaliningrad vilayəti, digər ərazilər üçün layihələr)	

AİZ – lər daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təşəkkül tapmışdır. Bu zonaların sayı ilbəil artmaqdadır. Belə ki, əgər bu ölkələrdə 1981-ci ildə 96 belə zona yaradılmışdırsa, artıq 1991 – ci ilin əvvəlində onların sayı 300 - ə qədər olmuşdur [148, s. 63]. İndiki zamanda Latın Amerikasını və Karib hövzəsi ölkələrində 100 AİZ , Asiya ölkələrində isə onların sayı 65 -ə bərabər olmaqla, burada uyğun olaraq 1,2 mln və 3 mln insan məşğulur [146, s.15]. Xüsusi olaraq Latın Amerikasını (60-dan yuxarı) və Asiya (20 - ə qədər) ölkələrdə başlıca olaraq, xarici ticarət yönümlü ixrac – istehsalat zonaları daha geniş yayılmışdır [117,106]. Ancaq, işçi qüvvəsi ucuz olduğundan (orta hesabla 4fr.) və kifayət qədər ixtisaslı olmadığından, istehsal edilən məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkə regionlarında AİZ – rin yaradılması məqsədi çox müxtəlifdir: xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, valyuta daxil olmalarının artması, milli iqtisadiyyatın və sənayenin inkişafı. Bununla belə, bir çox zonalarda bu məqsədə nail oluna bilinmədi. Fransız alimi K. Debri bununla bağlı olaraq: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial – iqtisadi inkişafı problemini “sehirlili çubuq” AİZ - rin köməyi ilə ciddi iqtisadi dəyişikliklər olmadan və zənginliklərin daha bərabər paylanması olmadan həll edilməsini düşünmək sadəlövlük olardı deyər qeyd edirdi [146, s. 15].

Burada əhalinin məşğulluğunun artdığı sözsüzdür, ancaq zonanın yerli müəssisələrlə qarşılıqlı münasibət isə tam gücündə olmur. Bu zaman aşağıdakı neqativ momentlər yer alır: işçi qüvvəsinin miqrasiyası və onların mənzillə təminatı ilə əlaqədar sosial problemin kəskinləşməsi, əməkçilərin hüquqlarının pozulması və həmkarlar təşkilatının rolunun məhdudlaşdırılması, zona xaricindəki ərazilərlə müqayisədə işçilərin daha yüksək istismarı səviyyəsi. Bununla belə, AİZ-də əmək haqlarının daha yüksək olduğu və əmək şəraitinin daha yaxşı olduğu çıxışlar da mövcuddur [146, s.15].

Mənfi momentlərə inkişaf etmiş ölkələrdə regional iqtisadiyyata xarici sərmayələrin əhəmiyyətli olmadığı aid edilir. Bu onunla izah edilir ki, burada xarici investorlar vəsaitlərini daha qısa müddətli və çevik özünü doğruldan layihələrə yatırmaqda maraqlı olmaqla, bundan sonra AİZ – ri tərksiz edir. Bundan başqa, əhəmiyyətli olmayan xüsusi resurlara malik ölkələrdə AİZ – rin yerləşdirilməsində zonanın infrastrukturuna və digər abadlıq işlərinə daha çox vəsait sərf olunur. AİZ – rin böyül vəsaiti idxal edilən avadanlıq, xammal, texnologiya və aralıq məhsullara ödəmələrə gedir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin regionlarında bəzi AİZ – rin yüksək olmayan səmərəliliyi çox zaman zonaların yerinin düzgün seçilməməsi və onların iqtisadi siyasətindəki xətalara əlaqədardır. Buradan inkişaf etmiş ölkələrin regionlarında AİZ – rin fəaliyyəti o zaman səmərəli ola bilər ki, o ölkədə ümumi iqtisadi

dəyişikliklərin fonunda cərəyan etmiş olsun, yəni burada yalnız azad zona milli və regional iqtisadiyyata onun çatışmamazlıqlarını kompensasiya etməyə deyil, eyni zamanda iqtisadiyyat da onun inkişafını təşkil etmiş olmalıdır kimi nəticə hasil etmək olar. Milli miqyasda sosial – iqtisadi vəziyyətin kəskinləşməsi AİZ – rin fəaliyyətinə neqativ təsir edir. [28. s.14-18].

Beləliklə, dünya təcrübəsinin analizi göstərir:

- qarşısına çoxsaylı müxtəlif planlı vəzifələrin həlli qoyulan zonanın inkişafında, bir qayda olaraq əvvəlcədən qəbul edilmiş təsəvvürlərdən uzaqlaşmalar olur. Ona görə də maksimal müsbət səmərəyə nail olmaq üçün xarici resurlardan istifadədə regional və sahəvi prioritetlərin aydın müəyyən edilməsi zəruridir. ABŞ, ÇXR, BƏƏ və s. təcrübələrinin göstərdiyi kimi, başlanğıc mərhələdə AİZ – lər çoxsaylı olmamaqla sahəvi prioritetləri aydın ifadə edilməklə yığcam (kompakt) əraziyə malik olmalıdır;
- AİZ – rin planlaşdırılmasında və onun ixtisaslaşmasının müəyyən edilməsində, dünyanın müxtəlif ölkələrinin regionlarında yerləşən digər AİZ – rə nisbətən beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin analizinin nəzərə alınması zəruridir.
- AİZ –rin yaradılmasının kifayət qədər kapital tutumlu proses olduğunu xatırlamaq vacibdir. Xarici yatırım cəlb edilməsi üçün ifrastrukturun inkişafı üzrə kompleks tədbirlərin keçirilməsi zəruridir. Bu zaman inkişaf etmiş ölkələrin nail olduğu infrastruktur xidməti səviyyəsinə əsaslanmaq lazımdır;
- mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə və yerli regional təşəbbüslərin nisbəti probleminin azad iqtisadi zonanın yüksəldilmiş muxtariyyətinin xeyrinə həlli zəruridir;
- normativ aktlarla möhkəmlənən güzəşt və stimullar sistemi beynəlxalq AİZ – də istifadə edilən”beynəlxalq standartlara” uyğun şəkllə gətirilməlidir. Bununla belə o AİZ – lər qarşısında qoyulan vəzifədən asılı olaraq ciddi şəkildə fərdi olmaqla yanaşı, şərhində sadə və uzun zaman dövründə dayanıqlı olmalıdır;
- regional və milli iqtisadiyyata sosial – iqtisadi səmərənin təsirinin nəzərə alınması zəruridir. Daxili iqtisadi sabitlik şəraitində AİZ – rin müəyyən kritik sayına nail olunması halında o müsbət olacaqdır;
- AİZ – rin təsərrüfat fəaliyyəti sərmayəçilər üçün güzəştli rejimin müəyyən edildiyi müəyyən əlavələrlə, ölkənin ümumi qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir. Bununla belə, AİZ – də nə daxili valyutanın

daxil edilməsi və nə də xüsusi təsərrüfat qanunvericiliyinin müəyyən edilməsi tələb edilmir.

Eyni zamanda AİZ – də xarici biznesmenlərin davranışlarının ən neqativ momentlərinin xatırlanması zəruridir.

Birincisi, bu xarici sərmayədarların böyük uzunmüddətli sərmayə yatırmağa istəklili olmaması və bunun nəticəsində yüksək idxal asılılığı. Yerli məhsulun göndərilən həcmnin artırılması qəbul edən tərəfdən böyük qüvvə tələb edir və bu yalnız uzaq perspektivdə mümkün görünür.

İkincisi bu transfert qiymət əmələ gəlməsi adlanan – firmadaxili ticarət komponentinin köməyi ilə gəlirlərin gizlədilməsi siyasətidir.

Onun mahiyyəti baş şirkətin xammal və materialı süni şişdirilmiş qiymətə tədarük etməsi və sonradan onun AİZ – də istehsal edilən məhsul üçün endirilmiş qiymət üzrə reallaşdırılmasından ibarətdir. Eyni məqsədə kreditlər üzrə faizlərə, rentaya, yeni texnologiya və əmtəə nişanlarından istifadəyə görə ödəmələrə də ana firma xidmət edir.

Fəsil 2. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti təcrübəsi

2.1. Azərbaycan Respublikasında AİZ – rin yaradılması. Mərhələ və prinsiplər

Azad iqtisadi zona (AİZ), xüsusi iqtisadi zona (XİZ) forması olub, müəyyən ərazidə müəyyən təşkilati – hüquqi rejimli formadır. Çox vaxt AİZ – lər ixrac – idxallı preferensiyalarla əlaqədar olan xarici ticarət zonalarına və həmçinin ixrac istehsalat zonalarına aid edilir [43. s.47; 147, s. 35].

Hal – hazırda Azərbaycan Respublikasında Ələtdəki Yeni Bakı Limanında onun ərazisinin 100...115 hektarında AİZ yaradılması geniş vüsət alınmışdır. Limanın ümumi sahəsi 400 hektardır. Ayrılmış sahənin kifayət etmədiyi halda onun artırılması nəzərdə tutulur. Burada əsas məqsəd ölkənin tranzit ölkə kimi imicinin formalaşması ilə yanaşı ixrac – idxalın geniş təşəkkül tapmasının stimullaşdırılmasıdır. Burada həmçinin respublikanın sənayecə kompakt ərazilərində ixrac istehsalat zonalarının (texnopolislərin) yaradılması istiqamətində işlər aktiv fəzadır.

Respublikamızda yetərli işlənmiş normativ hüquqi bazanın, konseptual təminatın və reallaşdırılma mexanizminin olmaması, AİZ – rin başlıca iqtisadi vəzifəsinin - biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının reallaşdırılmamasına səbəb olmuşdur. Bunun əsas səbəbini bir sıra problemlərlə əlaqələndirmək olar. Bunlardan birincisi qanunvericilik bazasının mövcud olmaması, digəri AİZ – rin yaradılmasının məqsədinin aydın formula edilməməsi və bir çox iddiaçıların daha böyük ərazini özlərinin hüquqi səlahiyyətləri çərçivəsinə almaları ilə izah edilir. Bununla belə, xarici təcrübədən məlumdur ki, məsələn 1 km² ixrac – istehsalat zonasının normal abadlaşdırılması üçün 40...45 mln, gömrük – ticarət zonaları üçün isə təxminən 10...15 mln ABŞ dolları həcmində yatırım tələb edilir /54/.

AİZ – rin işinin nəticə verimliliyi əhəmiyyətli dərəcədə bazar institutlarının yetişkənlik dərəcəindən, hər şeydən öncə mülkiyyət formasına münasibətdən asılıdır. Səmərəli olması üçün AİZ istehsalatı dünya bazarının dəyişən konyukturasına çevik reaksiya göstərməlidir və belə çevikliyin şərti, müxtəlif xüsusi mülkiyyət formaları əsasında iqtisadi subyektlərin təsərrüfat müstəqilliyi hesab edilir. Eyni zamanda, AİZ icra strukturu ilə sıx kontakt zəruridir, çünki bu əsasda zonada idarəetmə qəarı, xüsusən xarici investor – portnyorlarla həlledici və hüquqi əsaslı olur. Bəzi iqtisadçıların qənaətinə görə buna yalnız, mülkiyyətin səhmdar formasının xüsusi çəkisi əhəmiyyətli olduqda nail olmaq olar ki, bu da ərazidəki aparıcı müəssisələr arasında ən azı 40% olmalıdır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda xüsusi vergi, gömrük və s. güzəştlərə malik zonaların yaradılması istiqamətində işlər sürətlə davam etdirilir.

Belə ki, Bakının Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində tikilən Yeni Bakı Dəniz Limanının ərazisində qurulan ATZ, Sumqayıt sənaye parkı, 2015 – ci ildə təməli qoyulan Mingəçevir Sənaye Parkını və s. buna nail misal göstərmək olar. Qeyd olunan zonaların iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün ölkədə yenidən qurulan nəqliyyat infrastrukturunun fəaliyyət göstərməsi (Şərq – Qərb, Şimal – Cənub dəhlizi üzrə), ixrac yönümlü müəssisələrin (texnoparklar və aqroparklar) istehsal etdiyi əmtəələrin asanlıqla dünya bazarına çıxarılmasında onların çatdırılmasının həm zaman və həm də maliyyə nöqtəyi – nəzərindən səmərəliliyi investorların cəlb edilməlidir [25, s. 173].

Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi hüquqi – təşkilati rejimin yaradılması haqqında ilk dövlət aktı hüquqi vakumda, xarici – iqtisadi fəaliyyətin demək olar ki, bütün məsələlərinin əhatə olunduğu xarici ticarətdə dövlət inhisarının ləğv edilməsindən sonra qəbul edilmiş olsa da, bu zaman əsas model olaraq Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin Dubay şəhərindəki Əl – Cəbələ dəniz limanının fəaliyyət mexanizmi qəbul edilmişdir. Ona görə də zonalar haqqında normativ sənədlərə xarici – iqtisadi fəaliyyətin ümumi tənzimlənməsinə aid olan bir çox mövqelər daxil edilir: valyuta tənzimlənməsi, xarici investisiyanın qorunması, zonada xarici müəssisənin qeydiyyatının mümkünlüyü və s. Bazar iqtisadiyyatının hüquqi bazasının inkişafı ilə bağlı olaraq bu qanununvericilik sənədlərinin bir çox mövqelərinin gərəksiz olduğu ortaya çıxacaqdır. Bununla belə, bu AİZ – rin gömrük rejimi hissəsində, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsindəki istisnasız hüquqlarını əhəmiyyətli şəkildə daraltmış olacaqdır.

Eyni zamanda yaradılacaq AİZ – rin miqyası, fəaliyyət prinsipi və onların nəticə verimli işlərinin mütləq şərtlərinə baxılmalıdır. Xarici təcrübə göstərir ki, AİZ – rin yaradılması ilkin işlər olmadan onlar klassik anlayışda özlərinin iqtisadi mahiyyətini itirir. Güzəşt mexanizminin işə buraxılması üçün müyyən start şəraitinə malik olmaq lazımdır (hazırlanmış ərazi, infrastruktur, istehsalat meydançası və s.). Dünya təcrübəsi göstərir ki, bunun üçün kifayət qədər vəsait dərhal və konkret icraçılara ayrılmalıdır. Burada zona altında torpaq sahəsinin ayrılmasında, bu torpağın potensial mülkiyyətçi və icarəçilər arasında paylanması mexanizmi haqqında məsələ həll edilməlidir.

Zonanın idarə edilməsi məsələsi kifayət qədər vacibdir. Bu sadə və eyni zamanda məsuliyyətli struktur olmaqla, zonal fəaliyyətdə cəlbedici təşkilati şəraiti təmin etməklə, yerində və qısa müddətdə bir çox təşkilati problemləri (qeydiyyat, viza, gömrük və s.) həll etməlidir.

Burada əsas tələb, AİZ – in fəaliyyətinin normativ – hüquqi təminatının, məxsusi olaraq zonal rejimin bütün tərəflərinin reqlamentlərinə malik olmaqla, əvvəlcədən hazırlanmasıdır. Bunlardan ən vacib olanı nizamlayıcı zona vergi

tutmaları, lisenziyalaşdırma, bank fəaliyyəti, girov hüquqi, konsessiyaların təqdim edilməsi, hüquqi və sosial qaydada məsələlər hesab edilir. Funksiyaların hüdudlandırılması, dövlət orqanları və zonanın idarəetmə orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlər və qarşılıqlı hesablaşmalar haqqında müqavilələrin sahiblənmə qaydasını, mülkiyyətə sahib olmanı, qiymət əmələ gətirməni, vergi tutmanı, lisenziyalaşdırmanı, güzəşətlərin təqdim edilməsini və s. müəyyən edir.

Bununla əlaqədar olaraq zonanın maliyyə bloku haqqında məsələ ortaya çıxır ki, bunun əsasında özünün fəaliyyət prosesində büdcəsinin formalaşmasına, büdcə və kredit vəsaitlərindən istifadəyə nəzarətdə və müxtəlif səviyyəli büdcələrə qarşılıqlı münasibətin təminatında zonanın mərkəzi bankı əsas rol almalıdır. Bundan başqa, xüsusi təşkilati – hüquqi rejimin müvəffəqiyyətləri işinin zəruri şərti, zonanın inkişafı məsələsinin həlli üçün yetərli həcmdə manat və valyuta investisiyalarının cəlb edilməsinə zəmanət verən xüsusi girov – sığortalı investisiya fondunun yaradılmasıdır. Maliyyə hesablaşma blokunun işi üçün AİZ – də səlahiyyətli zona bankının yaradılması zəruridir. Qeyd olunduğu kimi AİZ – rin maliyyə mexanizminin zəruri elementi girovlu – sığorta fondlarının olmasıdır. Girovlu – sığorta fondlarının qurulmasına rəğmən xarici investisiyaların geri qaytarılmasına zəmanətin yaradılması (yaxud dövlət zəmanətli) zonada sivilizasiyalı sosial – iqtisadi münasibətlərin qurulması proseslərində katalizator rolunu oynaya bilər. Odur ki, AİZ – rin nəticəverimli fəaliyyətinin zəruri şərti birinci fəsildə qeyd olunduğu kimi işlənmiş proqramın (dövlət proqramının) olması və proqram – məqsədli yanaşmadan istifadədir [44, s. 35].

Beləliklə, AİZ – rin nəticəverimli yaradılması amillərindən biri təşkilati amil olub, onun strukturunda dövlət aparıcı mövqeyə malik olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, regional məhsulun, onları beyləxalq standartların tələblərinə uyğun səviyyəyə çatırmaq yolu ilə rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, biznes və istehsalat aktivliyinin yüksəldilməsi zonası kimi düşünülmə, demək olar ki, bütün AİZ – lər, istehlak əmtəələrini və ərzağı idxal edən ticarət – vasitəçi yaxud nəqliyyat – ticarət və tranzit xidmətinə çevrilmişdir. Bəzi AİZ – lər üçün proses qeyd olunduğu kimi cərəyan etmişdir. Belə ki RF – nın “Naxodka” AİZ – də başlanğıc əsas ixtisaslaşma istiqaməti yerli resursların hasilatı və dərinədən emalı (okeanın bioresursları, meşə, dərman otları, inşaat materialları), gəmi təmiri, maşınqayırma, elektron sənaye, beynəlxalq turizm, aqrar sənaye kompleksinin sahələri, perspektivdə isə yüngül sənaye olmuşdur [90, s. 42].

Praktiki olaraq eyni vəziyyət Kalininqrad vilayətində, Çita vilayətinin “Dauriya” AİZ – də, İnquşetiyada da mövcud olmuşdur. Burada idxalın əhəmiyyətli hissəsini şərab məmulatları, yəni daha çevik və əhəmiyyətli gəlir

gətirən məmullatlar təşkil edirdi. Bununla əlaqədar olan problemlər dərin köklərə malikdir.

Sərmayənin qorunmasına zəmanətin olmaması ilə güzəştlərdən istifadə edilməsi, burada güzəştlər qısa müddətli dövrdə çevik gəlir əldə edilməsinin təmin edilməsində istifadəyə gətirmişdir. Buna isə ticarət – vasitəçilik sferasında və spekulativ əməliyyatlarda nail olmaq olar. Bundan başqa, istehlak idxalı üzrə ixtisaslaşmada isə alınmış sərmayənin xaricə axması baş verir. Əlavə olaraq, hesaba alınmayan pul kütləsi yaranır ki, bu da güzəştlərin köməyi ilə qeyri – formal kapitalın artırılması üçün istifadə edilir.

Milli valyutanın azaldılmış kursu AİZ – də idxal əməliyyatlarını ölkənin digər qalan ərazilərinə nisbətən daha əlverişli edir. Ona görə də zona təsərrüfatının inkişafı rüsumsuz idxalın genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu isə yerli istehsalçının əzilməsinə gətirir. Nəticədə ərazinin iqtisadiyyatında yeni deformasiyalara səbəb olmaqla, istehsalatda durğunluğa gətirmişdir [141, s. 96 - 97].

AİZ təcrübəsi bir daha göstərir ki, regional iqtisadiyyat üçün tormozlayıcı amil nəqliyyat – xidmət şəbəkəsinin inkişaf etməsi hesab olunur. Ona görə də AİZ – rin təşkilində mövcud və yaradılan infrastruktura böyük diqqət ayrılması zəruridir. AİZ iqtisadi siyasətinin işlənməsində ən başlıca yer onlarda istehsal edilən məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinə verilməlidir. Elektrik enerjisinin, xammal və materialın qiymətlərinin daimi artması şəraitində və nəqliyyat daşınmalarına sərfələrin artmasında istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsi labüddür. Onun bahalanması, xüsusən əgər əsas xammalın əsas hissəsi, komplektləşdirici məmullatlar və enerji digər regionlardan daxil olursa, məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi azala bilər. Deməli, həm digər regionların iqtisadiyyatından və həm də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın vəziyyətindən sıx asılılıq mövcuddur.

Beliklə, indiki zamanda regionların inkişafı probleminin həlli və ayrı – ayrı regionların durğunluq və yaxud iqtisadi tənəzzüllüklü vəziyyətdən dünya təcrübəsində kifayət qədər səmərəli azad iqtisadi zonaların köməyi ilə çıxarılması perspektivli olmaqla, respublikanın nəqliyyat infrastrukturu, enerji təminatı, xammal-material resursları, coğrafi mövqeyi və s. buna tam imkan verir. Burada Respublikanın müvafiq regionları üzrə yerli resurslar uçota alınmaqla ixracın stimullaşdırılması üçün mərhələlərlə azad iqtisadi zonaların (texnoparkların, sənaye məhəllələrinin, aqroparkların və s.) yaradılması böyük perspektivlər vəd edir. Burada həmçinin respublikanın iqtisadi inkişaf prioritetlərinə uyğun olaraq, Strateji Yol Xəritəsi və regionların inkişafı üzrə Dövlət Proqramının müddəalarına uyğun olaraq qısa zaman kəsiyində ölkə iqtisadiyyatına və o

cümlədən regional iqtisadiyyatın inkişafına müsbət effekti saxlamanın ən optimal həlli yolu AİZ – rin yaradılması hesab edilməlidir.

Regionların inkişafı çərçivəsində azad iqtisadi zonaların şəkildəyişməsi olan, texniki – tətbiq zonaları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və təcrübədə texnoloji parklar, texnopolislər, sənaye parkları, sənaye məhəllələri, elmi və innovasiya mərkəzləri formasında yaradılır. Onların yaradılması lokal ərazilərin iqtisadi inkişafının təminatı və reallaşdırılması şəraitinə keyfiyyətcə yeni yanaşmanı müəyyən edir.

Texniki – tətbiqi zonalarının şəkildəyişməsi kimi, texnopark və texnopolislərin yaradılması və fəaliyyətinin analizi üzrində dayanmaq zəruridir. Onların dünyada sayı minlərlə hesablanır [130, s. 7]. Onlar innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən strukturlara malik regionlarda (Sumqayıt, Mingəçevir) : yüksək texnologiyalı müəssisələr, elmi – tədqiqat müəssisələri və s.kimi yaradılır [147, s. 9]. Başqa sözlə onların yaradılmasında artıq mövcud olan elm, təhsil və sənaye potensialına əsaslanırlar [64, s. 158].

İndiki zamanda regionlarda texnopolis və texnoparkların yerləşdirilməsi üçün ən böyük əhəmiyyətə malik olan amillər müəyyən edilmişdir [121, s. 119 - 120]:

- regionun elmi – texniki potensialının profilinin elmi – texniki proqresin müasir istiqamətinə uyğunluğu və onun təhsil potensialı ilə uzlaşması;
- yüksək infrastruktur səviyyəsi;
- texnoparkın profili ilə razılaşdırılan istehsalat güclərinin və konversiyaya cəlb edilən hərbi – sənaye kompleksi obyektlərinin olması;
- regionun əlverişli coğrafi mövqeyi, böyük avtomobil və dəmir yolu, dəniz limanı və hava xəttinin olması;
- əlverişli təbii və iqlim şəraiti;
- regionun idarəetmə strukturunun yüksək işgüzar aktivliyi səviyyəsi.

Deməli, oxşar zonaların yaradılması üçün lokal ərazi seçilərkən qeyd olunan tələblərə əsaslanmaq zəruri olmaqla, respublikamızda bunun üçün kifayət qədər yetərli şərait və resurslar mövcuddur.

Bir qayda olaraq, texnopolis və texnoparkların təşkilati strukturu bir neçə elementdən: elmi – tədqiqat; innovasiya; kredit – maliyyə; informasiya; nəqliyyat – kommunikasiya; kadr hazırlığını təmin edən tədris müəssisəsi; sosial – mədəni və məişət obyektlərindən ibarətdir. Bununla belə, bu və ya digər texniki – tətbiq zonasının təşkilati strukturu kifayət qədər əhəmiyyətli fərqlənə bilər. O bütün “elm – texnika – istehsalat” prosesini və həm də onun ayrı –ayrı təşkilədicilərini, məsələn fundamental tədqiqatlar yaxud təcrübi istehsalatda yeni işləmələrin tətbiqini əhatə edə bilər. Ancaq, bütöv tsiklin texnopolis yaxud texnoparka daxil edilməsi kifayət qədər problemlidir. Ona görə də texnopolislər mövcud tədqiqat

mərkəzlərində, təşkilati olaraq ona daxil olmamaqla yaradılmaqla, burada texnoloji park qurulur.

Mütəxəssislər hesab edir ki, böyük elmi – sənaye mərkəzlərində texnopolislərin təşkil edilməsində təcrübə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirəcək maliyyə - sənaye qrupu modelinin tətbiq edilməsi mümkündür: texnopolisin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində son məhsul buraxılışının strukturunun seçilməsi; son məhsulun layihələndirilməsi və satışı, məhsul buraxılışına maliyyə dəstəyi və s [63, s. -125].

Durğun (depressiv) regionlarda texnopolis və texnoparklar bir sıra problemlərin həllinə imkan verir. Birincisi, müxtəlif səbəblərdən ötən əsrin 90 – cı illərinin başlanğıcından sahəvi ETİ – rin, elm – istehsalat birliklərinin, akademik müəssisələrin bir çox mütəxəssisləri bilavasitə texnologiya ilə əlqədar innovasiya mühitində kifayət qədər təcrübəyə malik olduqları halda işsiz qaldılar. Texniki – tətbiq zonalarının yaradılması bu mütəxəssislərin yüksək innovasiyalı potensialına tələbin yaranmasına imkan verməklə, onların ixtisaslarının itirilməsinin qarşısını alır.

İkincisi, belə zonaların yaradılması köhnələrin saxlanması və yeni iş yerlərinin təşkil edilməsini şərtləndirməklə, işsizliyin yüksəlməsi nəticəsində yaranan problemin kəskinliyinin dəf edilməsinə imkan verir. Bütün bunlar isə toplu olaraq sosial gərginliyin düşməsinə və krizis şəraitində region əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirir.

Üçüncüsü, istehsalat sferasında texnopark və texnopolislər krizislərin dəf edilməsində, istehsalatın diversifikasiyasında, rəqabətqabiliyyətli məhsulun prioritet dəstəklənməsində, keyfiyyətə yeni yüksək texnologiyalar bazarının formalaşmasında səmərəli vasitə hesab edilir.

Dördüncüsü, elm və ali təhsilin maliyyələşdirilməsinin tam olmadığı yaxud yetərli olmadığı şəraitdə texniki - tətbiq zonaları ali təhsil müəssisələrinin və elmi – tədqiqat təşkilatlarının fəaliyyət göstərməsinə imkan verir.

Beşincisi, texniki – tətbiq zonaları kiçik vençur biznesi sahəsinin inkişafı və dəstəklənməsində səmərəli vasitə olub, yüksək texnoloji firma və müəssisələrə onları onlara məxsus (xas) olmayan funksiyalardan azad etməklə və bununla da xərclərin əhəmiyyətli ixtisarını saxlamaqla, onlara innovasiyanın bütün aspektləri üzrə xidmət göstərir (təşkilati, texnoloji, konsaltinq).

Texnoparkların və texnopolislərin müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin əsas şərti zəruri təşkilədiçi hökumət qurumları və regional icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən dəstəyin saxlanmasıdır. Ədəbiyyat mənbələrində belə zonaların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı metodlarının mövcud olduğu qeyd olunur [63, s. -127-128]. Bununla belə, dünyada birbaşa tənzimləmə metodunun dolaylı metodla tədricən əvəzlənməsi ənənəsi müşahidə edilir. Birbaşa

metodlara aiddir: texnoparkın iş proqramının hakimiyyət orqanı tərəfindən təsdiq edilməsi; yeni istehsal növlərinin infrastrukturalarının yaradılması üzrə maliyyə dəstəyi; milli elmi – texniki proqramının maliyyələşdirilməsi; dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsi və s. Dolayı metodları aiddir: ETTKİ (Elmi – tədqiqat və təcrübi konstruktor işləmələri) stimullaşdırılan bir sıra vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi; riskli biznesin vergilərdən qismən azad edilməsi vasitəsilə innovasiya fəaliyyətinin dəstklənməsi; subsidiyaların təqdim edilməsi və s.; personalın hazırlanmasına kömək; dövlət mülkiyyətində olan avadanlıq və patentlərə sərbəst çıxışın təqdim edilməsi və b.

Fransız mütəxəssislərin tədqiqatında Qərb ölkələrində texnopolislərin fəaliyyətində dövlətin rolunun zamanla azaldığı qeyd olmur [147, s. -107-110]. Burada texnopolislərin və onların regionlararası və beynəlxalq ittifaq və assosiasiyaları birliyində kifayət qədər dar ixtisaslaşması ənənəsi güclənməklə, texnoloji parklar daha geniş yayılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatda texnoparkların birmənalı təyini yoxdur. Bu termin müxtəlif ölkələrdə və hətta regionlarda fərqli olmaqla, daha tez – tez aşağıdakı kimi istifadə edilir: “tədqiqat parkı” (ABŞ), (“elmi park” Böyük Britaniya), “texnoloji park” (Avstraliya). Onlar arasındakı fərq şərtidir.

Bizim baxışlarımıza görə aşağıdakı təyin daha doğrudur: elmi – texnoloji park (texnopark) - bu gənc firmaların inkubasiyası və yeni ideyaların dəstəklənməsi, yeni layihələrin mənimsənilməsi və ixrac məhsulunun yaradılması, xidmət sferasının formalaşdırılması və yaradılmış əmtəə və yeni firmaların yerli və xarici bazarlarda qalxması məqsədi ilə yaradılan innovasiyalı infrastrukturun dayaq bəndidir.

Texnoparkların yaradılması Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regionları o cümlədən bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi maraq doğurur. Bu, Azərbaycanda fundamental və tətbiqi tədqiqatlar sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlərin əldə edilməsi ilə şərtləndirilir. Ona görə də texnoparklar müxtəlif rəqabətqabiliyyətli məhsul buraxan yüksək texnoloji istehsalatın formalaşdırılmasına qadir olmalıdır. Texnoparkların yaradılması nümunələri respublikanın regionlarında artıq mövcuddur (Sumqayıt, Pirallahı, Mingəçevir). Onlar müxtəlif təşkilati – hüquqi formalarda mövcud olub, aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: qeyri – kommərsiya təşkilatları, aksioner (səhmdar) cəmiyyət, dövlət müəssisələri, elmi – tədqiqat təşkilatlarının struktur bölmələri.

Texnoparkların miqdarının sürətlə artması müəyyən dərəcədə onların qeydiyyatının mürəkkəb olmayan proseduru və zəngin elmi – texniki və texnoloji potensialının olması ilə izah edilir. Regionlar üzrə texnoparkların yerləşmə coğrafiyası onların elmi – tədqiqat fəaliyyəti mərkəzləri tərəfindən cəzb

edilməsidir. Belə ki, parkların əsas hissəsi Abşeron iqtisadi rayonunda və Bakı şəhərində yerləşdirilməsi planlaşdırılmışdır. Məsələn Sumqayıtda italyan şirkətlərinin iştirakı ilə “Sumqayıt beynəlxalq texnoparkı” BM yaradılmaqdadır.

Regional inkişaf sistemində texnoparklar xüsusi yer tutur. Azad iqtisadi zonaların bu formasının spesifik xüsusiyyəti onların innovasiyalı fəaliyyəti əsasında kiçik və orta biznesin qurulması və inkişafı prosesində əsasən mühərrik kimi onların rolunu müəyyən edir. Eyni zamanda texnoparkların fəaliyyət göstərməsi regional inkişafın bütün blokları ilə - iqtisadi, sosial, ekoloji və müəyyən dərəcədə bilavasitə resurslarla əlaqədardır.

Aşağıdakı şəkildə texnoparkların regionun inkişafı prosesinə təsirinin müxtəlif tərəfli forma və istiqamətləri göstərilmişdir. Məhz texnoloji parkların funksiya və təyinatı belə müxtəlif tərəfli təsəvvür olunmaqla, onların aparıcı regional mərkəz kimi, regionun yaxın illərdə iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişaf modelinə yönəlmiş olmaqla qurulması hədəflənir (Şək.2.1.).

Gətirilən hər bir istiqamət uyğun sahədə müəyyən regional və dövlət vəzifəsi kimi təsəvvür edilir: iqtisadiyyatın kiçik elmi tutumlu sektorunun qurulması; ixrac potensialının inkişafı və möhkəmləndirilməsi, deməli regionun iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi; regionun investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi; müəyyən sosial məsələnin həlli; və s. Ekoloji və resurs probleminin həllində texnoloji parklar vacib rol oynaya bilər.

Bununla belə, əksər texnoparklar AİZ – lə müqayisədə hər hansı bir əhəmiyyətli üstünlük əldə etmir və onların iş rejimləri digər təşkilatlarla eyni olmaqla səmərəsi AİZ - ə nəzərən daha yüksək olur. Özünün istehsalını texnoparklarda yerləşdirən müəssisələr müəyyən üstünlüyə malik olur. Müəssisələrin texnoloji parklara daxil olmasına cəhd göstərmələrinin əsas səbəbi, belə parkların hər birini xarakterizə edən, çox saylı amillərin sinergik(yunancadan birgə təsir edən effekt) effekti olub, bunlar sayəsində yüksək texnolojili və elmi tutumlu istehsalatın gələcək inkişafı stimullaşdırılır.

Təcrübə göstərir ki, bu effekt yalnız texnoparklarda deyil, eyni zamanda texnoparkların daha böyük strukturlarda birləşməsində - assosiasiyalarda da yaranır. Belə ki, Finlandiyada makrosəviyyədə bütün texnoparklar, texnoparkların milli Assosiasiyasına daxil olur. Texnoloji parkların belə assosiasiyası milli iqtisadiyyatımızda yaradılmamışdır ki, buna səbəb Azərbaycanın makroiqtisadiyyatının miqyasının spesifikası, məhsuldar qüvvələrin və elmi – texniki potensialın qeyri – bərabər yerləşməsi və nəticədə texnoparkların belə təşkilinin bütün üstünlüyündən tam istifadə edilməsinin qeyri – mümkün olmasıdır.

Ona görə də texnoparkların regional assosiasiyalarının yaradılması o yerdə daha məqsəduyğun olur ki, burada bu struktur vahidlərinin yaxud regionlararası

iqtisadi əməkdaşlıq Assosiasiyası əsasında – regionlararası vahidlərin sayı yetərli olmuş olsun [150, s. -502-504].

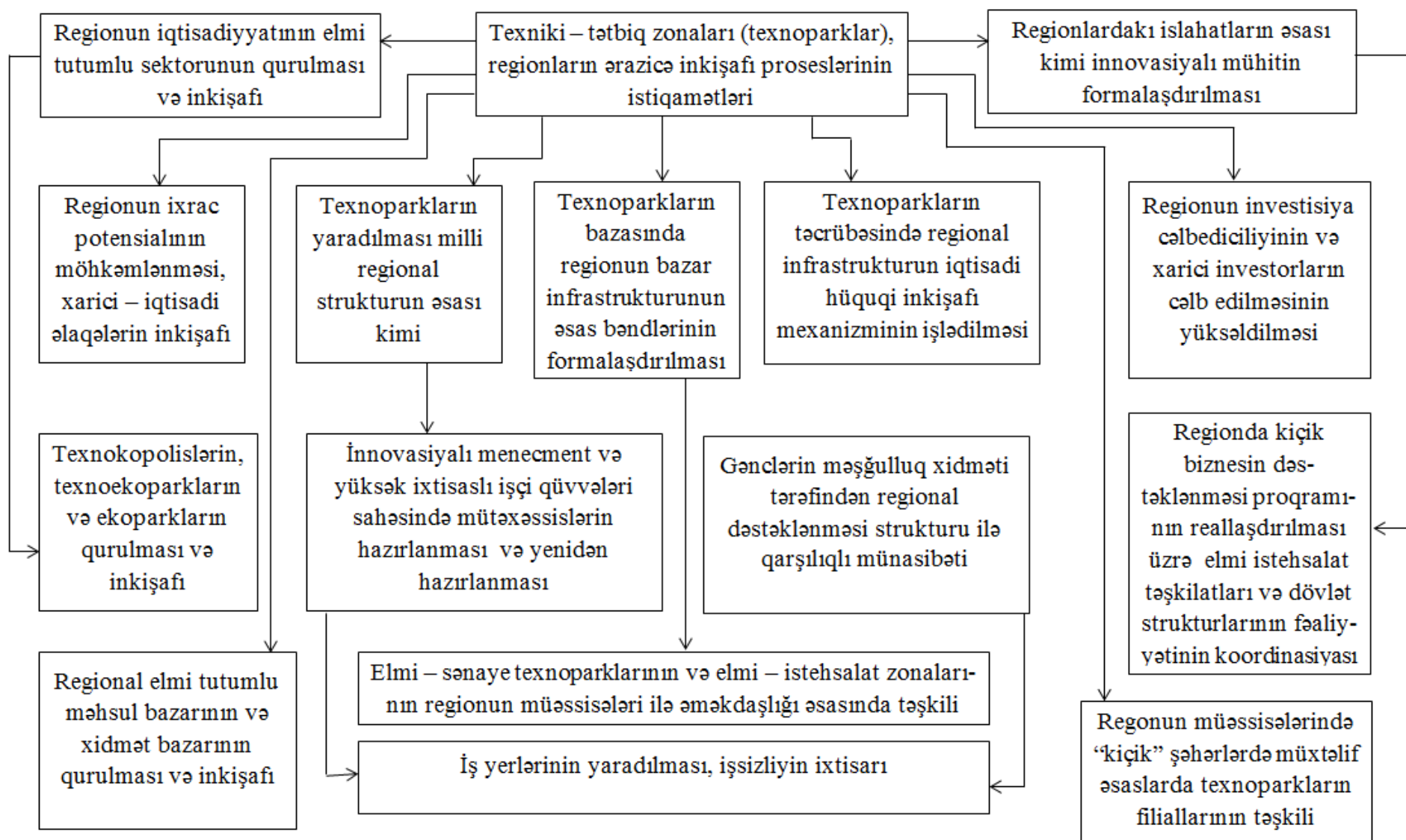
Bakıda və Abşeron yarımadasında, Aran və Şirvan – Neftçala, Gəncə - Qazax iqtisadi zonalarında da yaxın zamanlarda texnoparkların müstəqil regional Assosiasiyaları yaradıla bilər. Belə ki, yalnız Bakıda 4 , Sumqayıtda 3, Mingəçevirdə 1, Neftçalada 1, Şirvanda 1 texnopark yaradılmasına qərar verilmişdir. Bu amil isə regionların iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasının əsas şərtlərindəndir.

Azərbaycan Respublikası üçün ən böyük maraq kəsb edən və model olaraq qəbul edilən, baxılan ərazi vahidi üzrə yaradılacaq texnoloji parkın fəaliyyətini daha tam analiz etməyə imkan verən təcrübədir (Məsələn, Sumqayıtdakı kimyəvi – texnoloji parklar üçün İtaliya təcrübəsi, Pirallahı dərman preparatları istehsalı texnoloji parkı üçün (Hindistan – Bolqarıstan - İran təcrübəsi, Şəmkir aqroparkı üçün İsrayıl – Çin təcrübəsi və s.)

Beləliklə, texnoloji parkların sayının belə artmasına baxmayaraq onların tam gücü ilə işə başlamaması səbəbindən onlar hələlik gözlənilən səmərəni verməmişdir. Bunun da əsas səbəbi, bu işlərə çox qısa zamanda başlanılmasıdır, belə ki, dünyada ən məşhur texnoparklardan biri olan “Silikon vadisi” üçün müvəffəqiyyət qazanmağa 35 il, Yuta universitetinin texnoparkı üçün 20 il zaman sərf olunmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatı ilə müqayisədə kifayət qədər əlverişlidir.

Bu səbəbdən milli texnoparklar regionların sosial – iqtisadi və texnoloji inkişafına hələlik çox zəif təsir edir. Bu isə haqlı tənqidi doğurur, ancaq burada çıxış, texnoloji parklar burada əsil təsərrüfat strukturları olmaqla regionun ərazicə inkişafına və texnoloji səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir etdiyi kimi qurulmalıdır.

Regionların inkişafında texnoparkların rolunun belə qiymətləndirilməsi texnoloji parklara dövlət dəstəyinin forma və şərtlərini, regional məsələnin həlli üçün və regional iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün onlardan istifadə olunması məqsədini müəyyən etməlidir. Bu dövlət dəstəyi özünü müxtəlif formalarda göstərə bilər. Bu bir sıra vergilərdən azad etmə, xüsusən də əmlakı müəyyən müddətə vergidən azad etmə, torpağın, binaların (yerli icra hakimiyyəti orqan. qərarı ilə) icarəsində güzəştlərin təqdim edilməsi; rentə ödəmələrinin güzəştli ölçüləri; informasiya və kompüter şəbəkələrinə güzəştli çıxışın təminatı; birbaşa subsidiyalaşdırma; infrastrukturlara dövlət yatırımları və başqaları.

Şək.2.1 Regionların ərazicə inkişafı prosesinə texnoparkların təsirinin əsas istiqamətləri

Bütövlükdə, texnoparklara dəstək predmeti ola biləcək əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi açmaq olar: texnoparkların binalarının və texnoparkların biznes inkubatorlarının rekonstruksiyası; texnoparkların və yeni başlayan xırda müəssisələrin menecerləri komandasının hazırlanması; xırda yeni başlayan firmalara maliyyə dəstəyi; ayrı – ayrı perspektiv (strateji) texnoloji parklara selektiv maliyyə dəstəyi.

Bununla belə, texnoloji parklara regionların əsas inkişafı mexanizmi kimi baxmaq olmaz, belə ki, bu ona səbəb ola bilər ki, burada regional siyasətdə digər vacib mexanizmlər müvafiq dəstək qazana bilməz. Ona görə də texnoparklara regional inkişafın digər struktur bəndləri ilə qarşılıqlı əlaqədə baxmaq lazımdır və onların yaradılmasında isə regionun sənaye siyasətinin ərazicə inkişafının ümumi konsepsiyaları uçota alınmalıdır. Texnoloji parklar bu inkişafı sürətləndirməli və regionun bütün həyatı təminatı sistemini ağır durumdan çıxarmalıdır.

Beləliklə, böyüyən Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində ən məqbul AİZ formalarından biri texnoparklar olub, əhəmiyyətli ilkin yatırım və geniş güzəştlərin təqdim edilməsini tələb etməməklə istehsalatın elmi – texnoloji işləmələrin mənimsənilməsinin sürətlənməsi əsasında ərazinin sürətli inkişafı üçün yaxşı start meydançası olmağa qadirdir; rəqabətqabiliyyətli yeni texniki materialların yaradılması və onların yerli və xarici elmi tutumlu məhsul bazarında müvəffəqiyyətlə reallallaşdırılması; elm və istehsalatın elmi, təsərrüfat və iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsi. Texnoparklar menecement verişlərinə yiyələnmək, işçilərin və mütəxəssislərin ixtisaslarının artırılması, yeni şəraitdə işləməyə qadir kadrların hazırlanması üçün poliqon ola bilər.

2.2. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların (AİZ) qanunverici bazasının formalaşdırılması

Müasir şəraitdə AİZ – rin milli iqtisadiyyata tətbiqi texnologiyası inkişaf etmiş bazar sistemində məxsus təşkilatı – hüquqi şərtlər əsasında aparıla bilməz, bunun əsas səbəbi ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyəti və dövlət dəstəyi bazasının resursunun ixtisarı ilə bağlıdır. Ona görə də AİZ – rə yeni şərt və tələblər uyğun normativ bazaya bağlı olmaqla, bütün ierarxik səviyyələrdə dövlət hakimiyyət orqanlarının təşkilatı işləri ilə təsdiq edilməlidir.

İndiki zamanda bütövlükdə regionların ərazicə inkişafının hüquqi bazası və xüsusən də azad iqtisadi zonalar bu inkişafın formalarından biri olub, təşkilatı işin özü kimi səpələnmiş (pərakəndə) və qaydasızdır. Bununla belə, onu da dərk etmək lazımdır ki, hüquqi müstəvinin formalaşdırılması iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin tərkib hissəsidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, azad iqtisadi zonaların dövlət tənzimlənməsinin müəyyən konseptual tələblərə uyğun qurulması zəruri olmaqla, dövlətin təşkilatı işinin müvəffəqiyyətliliyini təmin edir. Buna ilk növbədə bütün tərəflərin

maraqlarının uçotu aiddir: dövlətin; regionların; azad təşkilati – hüquqi rejimin yaradıldığı ərazi; baxılan ərazidə yaşayan və fəaliyyət göstərən subyektlər. Kifayət qədər vacib əhəmiyyətə ərazicə inkişafa yönəlmiş olan strateji məqsəd, AİZ – rin yaradılmasında prioritetlərin seçimi və onlarda AİZ – rin fəaliyyət mexanizminə yönəlmək malikdir. Dövlətin təsiri sistemli və qaydaya salınmış xarakterə malik olmaqla, dəqiq işlənməli və əvvəlki tələblərin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü təmin edən mexanizm və prosedurlar qanuniləşdirilməlidir.

Zonanın yaradılmasında ərazicə inkişafa dövlət müdaxiləsində “qaçınılmazlıq” prinsipinə əsaslanmaq lazımdır və bu zaman region (ərazi, bölgə) problemlə regional vəziyyəti həll etmək üçün kifayət qədər hüquq yaxud resursa malik olmur [97, s. 27-28]. AİZ – rin yaradılması və fəaliyyəti prosesinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyinin əsaslandırılmasında belə yanaşmadan istifadə edilməsi, zəruri resursların məhdud ərazidə toplanmasının təminatına imkan verir. Ancaq, bu prinsip regionların öz imkan və resurslarına münasibətdə tam informasiya açıqlığını tələb edir. Bu iki prinsiplial şərt, müsbət nəticə alınmasında vacib əhəmiyyətə malikdir.

Azad iqtisadi zonalın yaradılmasında respublikanın bölgələrivə yaxud bələdiyyə orqanları təşəbbüslərlə çıxış etməli və buna uyğun olaraq AİZ – rə aid olan bütün dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində iştirak etməlidirlər. Ədəbiyyatlarda “dövlət tənzimləyir – regionlar fəaliyyət göstərir” sxeminin ən ideal olduğu qeyd olunur [97, s. 28]. Eyni zamanda dövlətin regionların ərazicə inkişaf etdirilməsində ümumi marağının olduğu vəziyyətlərdə hakim təşəbbüslə çıxış etməsi və onun bu və ya digər regionda reallaşdırılmasını təmin etdiyi, regional quruluşların isə öz növbəsində dövlətin təşəbbüsünün reallaşdırılmasında razılıığı və iştirakının isə mütləq olduğu hallar da istisina edilmir.

Xüsusi rejim hüdudlarında kritik vəziyyətlərin həlli üzrə konkret fəaliyyəti regionların özü işləməklə həyata keçirməlidir. Bunlara bütün məxsusi inkişaf mənbələrinin aktivləşdirilməsini, resurlara qənaət rejimlərinin daxil edilməsini, dövlət resurlarından və xarici investisiyalardan zəmanətli olaraq ciddi məqsədli istifadə edilməsini aid etmək olar. Burada dövlət özünün regional dəstəyini, ərazicə inkişaf subyektlərinin icrası üçün məcburi olan müəyyən şəraitlərdəki müxtəlif təzhürlərində təqdim etməsi halı qanunauyğun təsəvvür edilir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən, kəmiyyəti daxil edilən xüsusi hüquqi rejimin tipindən asılı olaraq, azad iqtisadi zonaların yaradılmasına kifayət qədər yetərli dövlət yatırımının tələb edildiyi məlum olur. Bu problem ciddi çətinliklərə səbəb olmaqla, büdcə normaları və büdcə nisbətində ciddi dəyişikliklərin daxil edilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, bu dəyişikliklərin büdcə proseslərində nəzərə alınmasının qaçınılmaz olduğunu müəyyən etmək, dəyişikliklərin yolunun axtarılması olmalıdır. Bizim təsəvvürlərimizə görə, AİZ –

rin yaradılması nəzərdə tutulan ayrı – ayrı ərazilərə selektiv maliyyə dəstəyinin miqyasının böyüdülməsi zəruridir. Transfertlər ümumrespublika səviyyəsində deyil, azad iqtisadi zonanın yaradıldığı ərazi səviyyəsində, yəni maliyyə köməyinin ünvanlı və lokal ötürülməsi vacibdir. Bütün bunlar isə regional büdcəyə məqsədli əlavə diqqətlərlə tamamlanmalıdır.

AİZ – rin yaradılması proqramı üzrə ədəbiyyat mənbələrində mövcud olan hesabatlardan istifadə etməklə [93, s. 37], AİZ – rin təşkili üzrə təxmini olaraq xərclərin miqyası haqqında təsəvvür əldə etmək olar.

Cədvəl. 2.1.

AİZ – rin təşkilində təxmini sərflər (adam başına min manatla)

AİZ – rin təşkilində sərfləri doğuran amillər	Abşeron yarımadası üzrə	Respublikanın digər bölgələri üzrə
Yeni iş yerlərinin yaradılmasında	0,4...4,25	1,5...10,0
İşçi qüvvəsinin ixtisasının artırılmasında	0,25...1,25	0,6...4,0
İnfrastruktur abadlaşdırma: - yolların inşasına	0,35...2,25	...5,0
-enerjiyə	0,25...1,50	...4,0

Cədv. 2.1. – dən, hətta təxmini məlumatlar təqdim edilmiş olması belə, AİZ – rin yaradılmasının yüksək maliyyə tutumlu olduğunu, dünya təcrübəsi isə qoyulan sərmayənin müəyyən zamandan sonra gəlir gətirdiyini göstərir. Ona görə də müsbət nəticələrin əldə edilməsinin sürətlənməsi üçün AİZ – rin müəyyən fəaliyyət mexanizminə malik olması zəruridir. Belə mexanizmlər mövcuddur və onların bəziləri normativ aktlarda qeydə alınmışdır. Bunlara aşağıdakı mexanizmlər aiddir:

- baxılan ərazinin müxtəlif səviyyəli təsərrüfat subyektlərinin hakimiyyət strukturları ilə qarşılıqlı münasibəti;
- ayrı – ayrı müəssisələrin müflisliyi və əhalinin sosial müdafiəsi;
- büdcə, vergi və güzəştlərin formalaşdırılması və istifadəsi;
- investisiya qoyuluşu məqsədilə xüsusi sərmayənin, o cümlədən xarici sərmayənin cəlb edilməsi;
- AİZ – də ixrac – idxal əməliyyatlarının reallaşdırılması;
- AİZ – rin fəaliyyət prosesində əhalinin miqrasiyasının tənzimlənməsi;
- AİZ ərazisində mülkiyyətin, o cümlədən xarici yatarımla qarışmış olan onun müxtəlif formalarına münasibətinin qaydaya salınması;
- torpaq münasibətlərinin nizamlanması;

- zonada işirkaçların iqtisadi və hüquqi münasibətlərinin çoxtərəfli müqavilələrinin işlənməsi və bağlanması və s.

Siyahını uzatmaq da olar, ancaq burada vacib olan, bir çox mexanizmlərin milli iqtisadiyyatımızda bazar şəraitinə uyğun olaraq işlənmiş olması olub, onların işlənməsinə xüsusi cəhd tələb edilmir (məsələn, əsrin müqaviləsi imzalandıqdan sonra ABƏŞ – in təsis edilməsi və Bakı Dərin Özüllər zavodunun yenidən qurulması təcrübəsi və s.). Burada indi əsas vəzifə dünya təcrübəsindən yararlanmaqla AİZ – rin fəaliyyət göstərməsinin tənzimlənməsi üçün onları sistemə salmaq və AİZ – in məqsədinə tabe etdirməkdir.

Xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlərin məqsədi bu və ya digər şəkildə bir çox rəsmi və normativ sənədlərdə mövcuddur. Bununla belə, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi onlar heç vaxt rəqlərə ayrılmır, birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli kimi qruplara ayrılmır, birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli kimi qruplara ayrılmır, məhz öz qüvvələri ilə və hökumət dəstəyi ilə nail olunduğu birlikdə aparılmır [94, s. 27]. Bununla əlaqədar olaraq, AİZ – rin yaradılması üzrə dövlətin təşkilati – hüquqi işi özünü doğrultmuş olmaqla xarakter və istiqaməti üzrə aşağıdakı aqreqatlaşmış məqsədi izləməlidir.

Birinci, strateji – təsir xarakterli məqsəd, məhz ərazini durğunluq vəziyyətindən çıxarma, üstün xarici iqtisadi fəaliyyətə yönəlmə, bazar münasibətlərinin sürətlənməsi, ərazicə inkişafın stimullaşdırılması və s.

İkincisi, məqsəd strateji – sabitləşdiricisi xarakterə malik olmalıdır, yəni baxılan region əhalisinin həyati təminatı sisteminin sabitləşməsində nail olunmuş nəticələrin möhkəmlənməsi və tutulmasını, regional sistemin bu yaxud digər blokunda: sosial, təsərrüfat, resurs, ekoloji və s. evolyusiyalı çevrilmələri saxlamalıdır.

Üçüncüsü, ikinci bəndlə eyni olub, yalnız regional sistemin ayrı – ayrı dairələrinə nisbətdə, fərqlənən məqsədlər məsələn səhiyyə, mənzil tikinti, məşğulluq dairəsi, xidmət dairəsi.

Dördüncü, ayrı – ayrı xidmətlərin, regional təsərrüfat sisteminin, əhalinin həyati təminatının ayrı – ayrı obyektlərinin və s. inkişafı üzrə konkret təşviqlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar, taktiki məqsədlər.

AİZ – rin məqsədlərinin daha tam sistemləşdirilməsi sözsüz ki, müxtəlif AİZ tipləri önünə sürülən, müxtəlif qanun, fərman və normativ aktlarda qeydə alınmış bütün məqsədlərin həllinin aşkar edilməsi və təftişini şərtləndirir. Bu isə öz növbəsində regional və respublika səviyyəsində hədəfin müəyyən edilməsinə, başqa sözlə, regionların inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə yaradılan zonada azad təşkilati – hüquqi rejimlərdən istifadə üzrə özünəməxsus “regional və dövlət (ümumrespublika nöqtəyi nəzərindən) öhdəliklərinin dəsti” nin yaradılmasına imkan verir.

Baxdığımız məqsədlərin sistemləşdirilməsi prosesi, bizim təsəvvürlərimizə görə xüsusi (azad) iqtisadi zonaların yaradılmasında proqram - məqsədli yanaşmanın təşkili üçün zəruridir. Onun əsas xüsusiyyəti, regional inkişafda proqram – məqsədli yanaşma müxtəlif idarətmə bəndlərinin iştirakını təşkil etmək və qüvvələrini birləşməkdən ibarətdir. Proqram – məqsədli yanaşma konsepsiyası nisbətən uzun müddətdə tətbiq edilməklə, faydalılığını və dəyişən vəziyyətə adaptasiya olunduğunu sübut etdi.

Təklif edilən konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada tənzimləyici struktur milli səviyyədə regionun ərazicə inkişafı çərçivəsində regional şərtlər uçota alınmaqla bir neçə ilə AİZ proqramı işləyir. Təsdiq edildikdən sonra iştirak edən təşkilatlar arasında onların maliyyə imkanlarını birləşdirən müqaviləyə çevrilir.

Bu təşkilatlar bütün iştirakçılar üçün aydın şəkildə, AİZ – rin ərazicə inkişafının məqsədini, həmçinin AİZ – in bütün subyektlərinin səlahiyyət və vəzifələrinin aydın işarə olunmaqla, koordinasiyalı təsir etdiyi dövrün zaman çərçivəsini işləyir. Sistemin hesabətini təmin edən izləmə, qiymətləndirmə və maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar vəzifələr müəyyən edilir.

Bizim üçün sərhəd bölgələrinin inkişafı, hasilat sənayesinin və nəqliyyat arteriyasının dirçəldilməsi, insanların dəyişən əmək bazarına uyğunlaşdırılması məqsədilə onların hazırlanması və məşğulluğun artırılması kimi “yerli təşəbbüslər” tipli proqram daha böyük maraq doğurur.

AİZ – rin yaradılmasında proqram – məqsədli yanaşmadan istifadə alqoritmini aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar. Regional vəziyyətin qiymətləndirilməsi və xüsusi təşkilati – hüquqi rejimin daxil edilməsinin zəruri olduğu ərazi müəyyən edildikdən sonra iştirakçı tərəflər müəyyən əraziyə uyğun proqram sənədləri işləyirlər. Azad zonanın yaradılması məqsədi müəyyən edilir, AİZ – rin tənzimləmə siyasəti işlənir və bunun köməyi ilə proqramın qüvvədə olduğu müddətdə qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olur. Proqram sənədlərinin hazırlanması regional yaxud respublika səviyyəsində baş verir, belə ki, proqramın müddəalarında sonradan yaranan praktiki detallar olmur, halbuki, yerində, zonanın yaradıldığı rayonda bu detallar işlənir. Regional səviyyədə AİZ – rin yaradılması siyasətinin prioritetləri və onların xüsusi istiqaməti şərh edilir, strategiya üzrə sənədlərinin həcmi və məzmununu təyin edilir.

AİZ proqramının razılaşdırılması prosesi problemlə obyekt yaxud ərazi vahidinin ərazicə inkişafı haqqında razılıq müqaviləsi kimi təsəvvür edilməlidir. O bu ərazinin səlahiyyətli orqanları, proqramın həyata keçirilməsinə həlledici məsuliyyət həvalə edilən və ölkədə ərazicə inkişafın tənzimlənməsinə məsuliyyət daşıyan, dövlət səviyyəsində təşkilati orqan arasında bağlanır.

Aşağıdakı Cəd. 2.2. – də zonanın yaradılması haqqında proqram sənədinin tərkibinə aşağıdakı fəsilər daxil olur: azad zonanın daxil olduğu ərazinin analizinə həsr olunmuş müəyyən müddət ərzində qoyulan inkişaf məqsədinə qeydə alınan vasitələrlə nail olmağa imkan verən siyasətin seçilməsi; maliyyə planı və texniki əlaqələr, regional konversiya strategiyası. Yekunda hər bir tədbir üçün güman edilən nəticələr göstərilir və bu əsasda proqram qiymətləndirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AİZ – rin yaradılmasında proqram – məqsədli yanaşma müəyyən üstünlüklərə və çatışmamazlıqlara malikdir. Üstünlüklərə heç şübhəsiz ki, iqtisadi tənzimləmə və idarəetmənin bütün bəndlərdə regional inkişafın birgə, razılaşdırılmış məsuliyyəti vəzifələrinin proqramlı yanaşma mexanizminin etiraf edilməsi aid edilir, ancaq burada hər bir bənd o konkret rol oynayır ki, burada onun üçün ən əlverişli vasitə və imkanlara malik olur. AİZ proqramının qarışıq maliyyələşdirilməsi işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması, transaksion xərclərin azaldılması və s. məqsədlə ərazinin iqtisadiyyatına “yumşaq” müdaxiləyə təşviq edir.

Proqramlı mexanizmlər əsasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət göstərməsi və regionun iqtisadi inkişafı üçün daha konkret və stabil mühit formalaşdırılır. Bu onunla əlaqədardır ki, burada iqtisadi canlanma zəif baş verir, AİZ proqramında isə bir qayda olaraq çoxlu təsərrüfat subyektləri öz layihələri ilə iştirak edir ki, onların hər birinə də müəyyən zaman tələb edilir. Planlaşdırma mexanizmi və proqramlı yanaşma güvənli layihə işlənməsinə imkan verir ki, bu da maliyyələşmə sxeminin və resurlara çıxış şəraitinin sabit qalmasını təmin etməklə, bütün zəruri tədbirlər eyni dövrdə digər təşkilat və qurumlar tərəfindən də yerinə yetirilir. Bu proses AİZ proqramının bütün iştirakçılara özlərinin fəaliyyətlərini elə uyğunlaşdırmağa kömək edir ki, bu zaman o digərlərinin fəaliyyətləri ilə tamamlanmış olur.

AİZ – rin təşkilinin proqram – məqsədli mexanizminə qiymət verərkən daha bir moment üzərində dayanmaq zəruridir. Bu mexanizmlər əksər iştirakçıların resurslarını birləşdirir. Belə ki, dövlət problemlə regionun ərazicə inkişafında o şərtlə müdaxilə etməlidir ki, burada o istənilən halda qəbul edilmiş olsun. Resursların axması dövlətə regional inkişafda təsir imkanına zəmanət verməklə, digər investorların vəsaitlərinin yerləşdirilməsinə təsirini gücləndirir. Digər hakimiyyət səviyyələrində, xüsusən də qurulma prosesində yaxud təcrübəyə malik olmadıqda səflər haqqında həllə təsir imkanlarının analizində çox vacibdir. Bu təsir üzrə həlledici kanal, zona proqramı işlənənədək milli prioritet obyektlərin investisiya təminatının müəyyən edilməsi və həmçinin investisiya qoyuluşu şərtlərinin razılaşdırılması üzrə danışıqlar prosesi ola bilər. Bu münasibətlər maneəyə səbəb olmamaqla, nəticədə daha da balanslaşdırılmış ola bilər.

Proqram – məqsədli yanaşma əsasında AİZ – rin yaradılması algoritmi

Birinci mərhələ
Regional vəziyyətin analizi və regionun təsviri:
<ul style="list-style-type: none"> - AİZ – rin yaradılması üçün müəyyən edilmiş ərazinin sosial və iqtisadi xarakteristikası; - üstünlüklər, çatışmamazlıqlar, imkanlar, risklər; - qüvvədə olan proqramın nailiyyət və təcrübəsinin xülasəsi; - mühitin profili (zona tipinin təyini üçün); - baxılan ərazidə həyata keçirilən digər iqtisadi və sosial siyasətlə uyuşması; təqdim edilən proqramın onun həyata keçirilməsindəki qiymətləndirilməsi.
İkinci mərhələ
Regional konversiyanın (dəyişikliyin) strategiyası:
<ul style="list-style-type: none"> - proqramın ümumi məqsədləri; - əsaslandırma; - baxılan proqramın güman edilən nəticələri; - prioritet və tədbirlərin müfəssəl şərh.
Üçüncü mərhələ
Maliyyə planı:
<ul style="list-style-type: none"> - bütöv proqram müddətində və hər bir il üzrə hər bir tədbirə və AİZ – in təşkili tipinə maliyyə yatırımı; - birgə maliyyələşdirmədə dövlətin payı; - regional maliyyələşdirmə durumu; - güman edilən xarici investisiya; - yerli büdcədən vəsaitlər.
Dördüncü mərhələ
Həyata keçirmə:
<ul style="list-style-type: none"> - maliyyəyə yerinə yetirmə; - monitorinq və qiymətləndirmə; - texniki yardım, informasiya
Beşinci mərhələ
Texniki əlavələr:
<ul style="list-style-type: none"> - statistika, standart razılıq maddələri, dövlət dəstəyinin göstərilməsi qaydası, uyğun strateji prinsiplər daxil edilə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən üstünlüklərlə yanaşı bir sıra çatışmamazlıqlar da aşkar edilmişdir. AİZ proqramının təsir dairəsinə çoxsaylı regional həyat fəaliyyəti dairələri cəlb edilir ki, bunlar da mürəkkəbliyi və bürokratizmi ilə fərqlənirlər.

Digər çatışmamazlıqlara aiddir: funksiyaların qoşalaşdırılması (paralelliyi) və səlahiyyətlərin aydın olmayan paylanması nəticəsində konfliktlərin yaranması; müxtəlif proqramların razılaşdırılmasının çətinliyi; bir proqramdakı iştirakçı təşkilatların arasındakı əlaqənin zəifliyi; bir neçə il əvvəlcədən qəbul edilmiş

maliyyələşdirmə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin çətinliyi; regional inkişafın mövcud potensialının kifayət qədər dərindən hesablanmadığı vəziyyət.

Beləliklə, AİZ – rin yaradılması və fəaliyyəti üzrə proqram – məqsədli mexanizmdən istifadə edilməsində, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərə alınmaqla, regionların ərazicə inkişafında AİZ – dən istifadənin səmərəliliyinə və bir çox xətalardan qaçınmağa imkan verir.

AİZ – lər haqqında qanun lahiyəsini analiz etməklə V.Savin aşağıdakı nəticələri hasil etmişdir [141, s.6-9]:

1.AİZ – lər haqqında qanunun mətni tərtib edilərkən siyasi yaxud digər motivlər üzrə deyil, istisnasız olaraq AİZ – rin yaradılması haqqında həllin müddəalarında iqtisadi motivlərin qəbul edilməsi məqsəduyğundur;

2.İnvestorların əsaslı yatırımlarının qorunması üzrə dövlət zəmanətinin təqdim edilməsi üçün xüsusi fəslin daxil edilməsi zəruridir, belə ki, onlar böyük risklilik dərəcəsi ilə fərqlənilir;

3.Xaricilərin iştirak edəcəyi müəssisənin yerləşdiyi torpaq sahəsinin xarici investorların almasına icazə verilməlidir;

4.Çin təcrübəsində əsaslanmaqla, vergi tutma sahəsində bəzi dəyişikliklərin aparılması lazımdır:

a)gəlir və qazancların xaricə köçürülməsinə vergilərin tam ləğv edilməsi;

b)müəssisənin gəlirlərini 6 il müddətində vergilərdən azad etmə;

c)AİZ – də çalışan fiziki şəxslərin gəlir vergilərini 50% aşağı salmaq.

5.Torpaqdan, istehsalat binalarından, qurğulardan və digər infrastruktur obyektlərindən istifadəyə görə icarə ödənişlərinin azaldılmış məzəndələrindən qeyri –rasional istifadə imkanı verilir.

Vergi tutulması sahəsindəki dəyişikliklərə gəlincə isə burada, AİZ – də qeydiyyatdan keçmiş biznesmenlər üçün aşağıdakı güzəştlər daxil edilir: gəlirlərini 5 il müddətində vergilərdən azad etmə; respublikamızda reallaşdırılması nəzərdə tutulan əmtəələrə nisbətə ƏDV – rə 50% endirim; su və torpaqdan istifadəyə görə ödəmə məzəndələrinin azaldılması. Bundan başqa, biznesmenlərə özlərinin sərəncamlarında güzəştli əsaslarla valyuta qazanclarını saxlamaq imkanı da nəzərdə tutulur.

1.Azad iqtisadi zona iştirakçı - müəssisələrinə güzəştli vergi tutmaları və Nizamnamə Fondunda xarici investisiyasının payı 30% - dən çox olan müəssisələrin gəlirləri vergidən azad edilir.

2.Azad iqtisadi zona iştirakçılarının hasil və istehsal etdiyi məhsullara ixrac və idxal gömrük rüsumlarının azaldılması.

3.Azad iqtisadi zonada xüsusi gömrük rejimi: ixracın, AİZ hüdudlarından kənarında istehsalat kooperasiyası üzrə qazanılmış kvotlaşdırma və lisenziyalaşdırmadan azad edilməsi (strateji vacib xammal resurlarından, həmçinin

daşınıb çıxarılması beynəlxalq müqavilələrlə reqlamentləşdirilən əmtəələrdən başqa).

4. Azad iqtisadi zona iştirakçılarının valyuta gəlirlərinin hissəsinin (30% - dək) AİZ – in valyuta fonduna manatın mövcud kursu üzrə satılmasının məcburiliyi .

Azərbaycanda AİZ – rin fəaliyyətinin hüquqi reqlamentləşdirilməsinin yetərsiz olduğu və bunun isə onların fəaliyyət göstərməsinə mənfi təsir etdiyi kimi nəticə hasil etmək olar.

Beləliklə, yaranmış kritik vəziyyətin həlli qanunvericilik fəaliyyəti həmçinin mexaniki genişləndirilməsi yolu ilə və onun qaydaya salınması üçün yeni qanunların və normativ – hüquqi aktların qəbulu ilə qeyri mümkündür. Regionların ərazicə inkişafının dövlət tənzimlənməsi siyasətinin hüquqi təminatı üzrə yanaşmaya prinsipial olaraq yenidən baxılması zəruridir. İlk növbədə azad iqtisadi zonalar haqqında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanından irəli gələn məsələlərin həlli zəruridir.

Fəsil 3. Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların prioritet inkişaf istiqamətləri

3.1. Azad iqtisadi zonaların inkişaf meyarları

Azərbaycanda yeni təsərrüfat münasibətlərinə keçid, xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlər çərçivəsində iqtisadi fəaliyyətin yeni yol və mexanizmlərinin axtarışını tələb edir. Respublikada xüsusi iqtisadi zonaların fəaliyyət təcrübəsi olmamasına baxmayaraq ona maraq həm nəzəriyyəçilər və həm də praktikalarda çox yüksəkdir. Bu nisbətdə ölkəmizin əlverişli geoiqtisadi vəziyyəti burada müxtəlif iqtisadi zona tiplərinin təşəkkül tapmasını şərtləndirir. Ona görə də respublikamız üçün azad iqtisadi zonanın müxtəlif tipləri yaxud azad ticarət zonaları və sənaye parkları daha geniş yayılmış formalar ola bilər.

Bu qrupa o zonalar aid edilir ki, onlar bilavasitə xarici ticarətdə xidmətlə əlaqədar olmur. Onları ən gənc zonalar adlandırmaq olar. Burada azad zonaların ilkin mahiyyəti yuyulmuş olur, belə ki, onun əsas əlaməti – ixrac – idxal əməliyyatları ilə əlaqə, xarici sərhədlərə yaxınlıq, əhəmiyyətli gömrük güzəştlərin mövcudluğu, arxa plana keçirilməsi yaxud ümumiyyətlə olmaması.

Əsas rolunu biznes fəaliyyətinin canlanmasına yönələn müxtəlif vergi, maliyyə və inzibati stimullar oynamağa başlayır, bununla belə burada kiçik və ortabiznesə xüsusi diqqət verilir.

Biznes zonaları xüsusən də sənayenin məskunlaşdığı böyük şəhərlərdə tənəzzülə uğramış rayonların dəstəklənməsi üçün ABŞ – da yaranmışdır. Onların fəaliyyət mexanizminin əsası, təsərrüfat fəaliyyətinə böyük sərbəstliyin verilməsinə və müəssisələrdə əhəmiyyətli maliyyə güzəştlərinin olmasına söykənir. Ancaq, heç də müəyyən ərazidə güzəştli müəssisələrin hər bir qrupu zona ola bilməz, bunun üçün aşağıda şərh edəcəyimiz məcburi təşkilati – hüquqi sənədləşdirmə zəruridir.

Biznes zonalarının fəaliyyəti üzrə dünya təcrübəsi göstərir ki, azad biznes zonaları (ABZ) da AİZ – in bir tipi kimi Azərbaycanda da vacib regional inkişaf mərkəzi ola bilər. Bir qayda olaraq biznes zonaları böyük şəhərlərin ən böyük işsizlik səviyyəsinə malik olan və iqtisadi tənəzzülə uğramış, hüdudları çəpərlənməmiş və yalnız orada yerləşən firma və müəssisələrin seçildiyi rayonlarda yerləşdirilir. Onlar hakimiyyət orqanlarının işlədiyi proqram əsasında işləyir. Bu proqramlarda baxılan rayonda həm əhalinin həyati təminatı sahələrinin dəstəklənməsi və sözsüz ki, iqtisadi yöndən məqsədəuyğunluğu təsdiq edilməklə və həm də strateji problemin həlli ilə əlaqədar olan aşağıdakı istiqamətlər prioritet hesab edilir:

- işgüzar aktivliyin (o cümlədən investisiya) azalmasını şərtləndirən və baxılan ərazidə depressiyalar doğuran, dərin struktur deformasiyaların

ləğvi, bazara daxil olmaq üçün əlverişsiz giriş (start) şətlərinin mənfi nəticələrinin nivelirlənməsi;

- iqtisadi fəaliyyətin aktivliyi üçün imkanları əhəmiyyətli məhdudlaşdıran əsas fondların kritik yeyilmə səviyyəsində istehsalata yatırımın ixtisarı səbəbindən mövcud istehsalat, elmi texniki və əmək potensialının dağılmasının önlənməsi;
- regionun məhsuldar qüvvələrinin inkişafının sürətlənməsi, investisiya yatırımı və işgüzar aktivlik üçün əlverişli mühitin yaradılması məqsədi ilə maliyyə resurslarının uzunmüddətli yatırılmasının stimullaşdırılması;
- regionda inkişaf etmiş bazar, istehsal, sosial infrastrukturların yaradılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, sosial – iqtisadi vəziyyətin stabilləşməsi, əlverişsiz ekoloji vəziyyət probleminin həlli.

İndiki zamanda azad biznes zonalarının xüsusi diqqətə malik üç təşkil modelini ayırmaq olar. Birinci modelə uyğun olaraq ABZ ərazisində yerləşən bütün müəssisələr zonanın subyektləri olub, vahid maliyyə və idarəetmə sistemində daxil olmalıdır. Ədəbiyyatda baxılan modelin “sıfırdan” formalaşdırılan zonalar üçün xüsusilə səmərəli olduğu qeyd olunur. [102, s. 46]. İkinci model çərçivəsində “zona müəssisəsi” statusunun o obyektlərə verilməsi nəzərdə tutulur ki, onun inkişafı zonanın vəzifələri ilə tam üst – üstə düşmüş olur. Üçüncü model yanaşma şəhər təsərrüfatı sistemində nöqtəvi zonaların (lokal subzona) yaradılmasına əsaslanmışdır. Onların iki variantda təşkil nəzərdə tutulur: birinci variant üzrə nöqtəvi zonalar modernizasiyaya cəlb edilməli olan mövcud istehsalat güclərinin bazasında təşkil edilə bilər; ikinci variant üzrə yeni sənaye zonalarının yaradılmasına icazə verilir. Yaradılan zonanın yerli şəraitindən asılı olaraq ikinci və üçüncü modellərin qarışıq variantı əsasında azad biznes zonasının qurulması da nəzərdə tutulur. Mövcud beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, qarışıq yaxud kompleks zonaların yaradılması prosesi, kiçik ərazilərdə mikrozonaların (subzona) yaradılması vasitəsilə mərhələli təsəvvür edilir və bu mikrozonalarda biznes fəaliyyəti ilə 10 rezident fəaliyyət göstərə bilər.

Ədəbiyyat mənbələrində və təcrübədə müəyyən dairədə güzəştlərin verildiyi istənilən müəssisənin biznes zonasına aid edilməsi kimi fikirlər təsadüf edilir, ona görə də azad biznes zonasının necə təsəvvür edilməli olduğunu müəyyən etmək zəruridir. Beləliklə, təklif edilən ABZ əsasında, Azərbaycanda biznes zonaları kimi elan edilən strukturların uyğunluğunun qiymətləndirilməsi zəruridir (Cədvəl 3.1)

Fəaliyyət göstərən azad biznes zonalarının əlamətləri

S/S	ABZ – rin əsas əlamətləri
1	Əsas fəaliyyət prinsiplərinin əks olunduğu, qanunvericilik aktları ilə bağlanmış, müəyyən statusa malik olma.
2	Lokal ərazi ayrılmış olmalıdır.
3	İqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və idarədilməsi üzrə özünün orqanına (Kordinasiya şurası) və maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün etibarlı maliyyə orqanına malik olma.
4	Təsərrüfat fəaliyyətində böyük sərbəstliyə, vergi və maliyyə güzəştlərinə, inzibati tənzimləmə mexanizminə malik olma.
5	Ərazidə birgə müəssisəyə, o cümlədən xarici sərmayəli müəssisəyə malik olma.
6	Yerli və xarici investorlar üçün investisiya cəlbediciliyinə malik olma.
7	Regionun digər proqramları ilə qarşılıqlı əlaqəli, özünün kompleks fəaliyyət Proqramına malik olma.
8	Yetərli istehsal gücünə və kadr potensialına malik olma.
9	Baza müəssisələrinə, mülkiyyətçilərə və ona baza statusu verməyə razılıq verən çevik rəhbərliyə malik olma.
10	Baxılan ərazidə ekoloji siyasəti müəyyən edir, ekoloji mühitin yükünün azaldılması mexanizminə malik olma.
11	Regionda onun sosial – iqtisadi inkişafına təsir edən struktur olur.

Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində azad biznes zonalarının yaradılması əhəmiyyətli iqtisadi dividendlər əldə etməyə və eyni zamanda yerli əhalinin işsizlik probleminin həllində böyük müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verir. Bu baxılan regionun əlverişli iqtisadi – coğrafi vəziyyəti, inkişaf etmiş istehsalat və qeyri – istehsalat infrastrukturuna malik olması və əhəmiyyətli xarici sərmayə axını ilə şərtləndirilir.

3.2. AİZ – də nəzərdə tutulan vergi və gömrük, maliyyə və inzibati güzəştlər

Bəzi mütəxəssislərin təsəvvürlərinə görə bu günkü momentdə iqtisadi inkişaf zonalarında uyğun vergilərə güzəşt tətbiq edilmir, ona görə də onlar investorlar üçün cəlbedici deyildir [150]. Belə ki, ancaq tikilməyə başlayan müəssisə üçün gəlirlərə vergi üzrə güzəştlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bundan başqa, mövcud vergitutmada bir çox müəssisələr sonradan özlərinin gəlirlərini sıfırlamaqla, sıfır rentabellik səviyyəsi göstərilir. Eyni zamanda torpağa vergi üzrə güzəştlər də çox aşağı olduğundan onlar da işləmir. Əmlaka vergilərdə də eyni mənzərə müşahidə edilir. Belə ki, bu vergi güzəştləri o zaman qüvvədə olur ki, artıq müəssisə tikilib istifadəyə verilmiş olur və ona güzəşt əhəmiyyətli deyildir. Ona görə də o vergilərə güzəşt tətbiq edilməlidir ki, doğrudan da müəssisə üçün onun aşağı salınması

müəyyən əhəmiyyətə malik olmuş olsun. Nəticədə iqtisadi zonada qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslərə ödənişlər üzrə müəyyən müddətdə güzəştlər (uzadılmış ödəmə müddəti) təqdim edilir. Respublikada hər hansı bir region üzrə iqtisadi inkişaf zonası əz azı 10 il müddətdə yaradılmalıdır. Burada iqtisadi inkişaf zonasının (İİZ) iştirakçılarının hüquqlarına vacib zəmanət momenti o vəziyyət hesab edilir ki, İİZ – də 10 il ərzində vergi rejimi dəyişə bilmir.

Ayrı – ayrı müəssisələrin əsasında yaradılan biznes zonaları xüsusi maraq doğrur. Belə ki, Volqoqrad SC “Qırmızı Oktyabr” Metallurgiya zavodunda azad zona yaradılmışdır və burada 16,5ln. dollar xarici investisiya cəlb etmək üçün əlverişli şərait yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadçıların hesablamalarına görə zonanın 10 il müddətində fəaliyyət göstərməsində vergilərin cəmi, güzəşt şərtlərinə görə şəhərin büdcəsinə köçürülür, ildə orta hesabla 59,5 mln. rub. təşkil edir və müəssisədə vəziyyətin sağlamlaşdırılmasını şərtləndirir [170]. Bir il ərzində zonada yeni istehsal növləri mənimsənilməklə, əmək haqqı iki dəfə yüksəlmiş və investorların bu sahəyə maraqlarının artdığı müşahidə edilmişdir. İndiki zamanda italyanlarla dəyəri təxminən 6 mln.dollar olan yeni istehsalatın təşkili üçün danışıqlar aparılır.

İİZ – in (iqtisadi inkişaf zonasının) fəaliyyət təcrübəsinin öyrənilməsi artıq konkret nəticələrin əldə olunduğunu göstərir. Bizim sərəncamımızda olan məlumatlara görə İİZ - ə daxil olan müəssisələrdə əvvəlki illə müqayisədə iki dəfədən artıq məhsul istehsal edildiyi və 300 yeni iş yerinin açıldığı və təqdim edilən vergi güzəştlərinin cəmini bir neçə dəfəəşən yerli büdcəyə daxil olmaları əldə edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, ən böyük müsbət səmərəyə tam bərpa olmuş istehsalatda deyil, 10...20% yüklənmiş müəssisələrdə nail olunur. Bu isə İİZ – rin dayanmış istehsalatın birbaşa büdcə axımları olmadan, müstəqil cəlb edilən vasitələr hesabına bərpa etməyə qadir olduğu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir [170].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda azad biznes zonalarının analizi üçün çox az faktiki material mövcuddur. Bunun əsas səbəbi respublikamızda azad iqtisadi zonaların fəaliyyəti təcrübəsi yoxdur. Eyni zamanda yaradılan zonaların keyfiyyət və kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə imkan verən, mərkəzləşdirilmiş statistik hesabatlılıq sistemi yaranmamışdır. Ona görə də bu istiqamətdə yetərli iş təcrübəsinə malik ölkə, şirkət, region yaxud zonanın iş təcrübəsinin öyrənilməsində böyük fayda vardır. Məlum olduğu kimi azad iqtisadi zonaların yerləşdirilməsinə qoyulan ən əsas tələblərdən biri daxili və xarici bazarlara nisbətdə sərfəli coğrafi vəziyyət hesab edilir. Bu baxımdan Bakıda və Abşeron yarımadasında AİZ – rin yerləşdirilməsi onlara çox böyük üstünlüklər vəd edir: inkişaf etmiş magistral nəqliyyat şəbəkəsi – dəmiryolu, dəniz, hava və avtomobil yolları; şimal – cənub və Şərqi – Qərbi dəniz və dəmir yolları şəbəkələri.

İnkişaf etmiş istehsalat potensialının olması da həmçinin AİZ – rin yerləşdirilməsi üçün vacib meyar hesab edilir. Bu region özünün istehsalat və sosial infrastrukturuna malik böyük bir sənaye mərkəzi təsəvvüründədir. Burada sənayenin aparıcı sahələri maşınqayırma, neftmaşınqayırma, gəmiqayırma, kimya, neftkimya sənayesi, neftkimya sənayesi, neft hasilatı, qaz hasilatı, neft – qaz emalı, elektroenergetika və s. Böyük sənaye müəssisələrindən isə H.Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər zavodu, Neft emalı zavodu, Sıxılmış (mayeləşdirilmiş) qaz istehsalı zavodu, Qaradağ sement zavodu və b. göstərmək olar.

Eyni zamanda bu regionda böyük elmi mərkəz (Milli Elmlər Akademiyası) və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan çoxlu ali təhsil müəssisələri vardır. Həmçinin elmi – tədqiqat və layihə institutları da fəaliyyət göstərir. Beləliklə, region yetərli miqdarda hazırlıqlı işçi və elmi kadrlara malikdir. Azad iqtisadi zonaların yaradılmasında təbii – resurs potensialının əhəmiyyətli ehtiyatları da böyük rol oynayır. Bu regionda çox qiymətli təbii resurslardan neft və qazın əhəmiyyətli ehtiyatları, inşaat materialları və nəqliyyat infrastrukturları mövcuddur. Eyni zamanda burada az yüksəlmiş istehsalat güclərindən və təbii resurslardan istifadə məsələsi aktualdır. Bu problem xüsusilə neft – kimya, kimya, maşınqayırma sənayesi, müdafiə sənayesi və yüngül sənaye üçün çox kəskindir. Ölkənin ümumi iqtisadi durumu qeyd olunan sahələrin tam dövlət dəstəyinə əsaslanmasına imkan vermir. Mövcud vergitutma sistemi investor axtarışı prosesini az perspektivli edir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün böyük büdcə yatırımları cəlb etmədən, sənaye potensialının istehsalat gücünü bərpa etmək və respublikada işgüzar aktivliyi sürətləndirmək olar.

3.3. Azərbaycan Respublikasında AİZ –rin yaradılması və fəaliyyət mexanizmi

3.3.1. Azərbaycan Respublikasında AİZ –rin yaradılması və fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər

Ölkə iqtisadiyyatında azad iqtisadi zonaların yaradılması və inkişafı dövrü elə bir uzun dövrü əhatə etmir. İndiki zamanda göstərilən fəaliyyət istiqamətində təcrübə toplanmadığını nəzərə almaqla, AİZ – də nəticə verimli fəaliyyətin yüksəlməsi üçün ortaya çıxacaq problemlərin həlli zəruridir. Bunun üçün zonanın əsas inkişaf istiqamətlərinin və gələcək perspektivlərinin müəyyən edilməsi zəruridir.

Respublikamızda AİZ – rin yaradılması prosesi onun iqtisadi qüdrətlənməsi və bazar sisteminin təşəkkül tapdığı dövrə düşdü. Bazar fəaliyyət mexanizminə hesablanmış azad iqtisadi zonalar yetkin olmayan bazar münasibətləri şəraitində özünün mahiyyətini tam ölçüdə göstərə bilməz. Yalnız inkişaf etmiş bazar

infrastrukturunu deyil, eyni zamanda elementar sivilizasiya mənasında insanların həyatı fəaliyyəti infrastrukturunun olmaması iqtisadi zonanın aşağı nəticəverimliliyini müəyyən edir.

Bazar münasibətləri bərqərar olan dövlətlərdə AİZ – lər, resursların səmərəli paylanması mexanizmlərinin daxil, edilməsinə qadir, əlverişli xarici mühitə malik depressiv ərazilərdə yaradılır. Bizim ölkəmizdə onlar regionların inkişaf etdirilmiş proqramı çərçivəsində daxil edilmişdir. Bütün bunlar isə əhalinin işsizlik səviyyəsinin düşürülməsinə, işgüzar aktivliyin artırılmasına və birlikdə götürüldükdə siyasi qeyri-stabilliyin və digər siyasi amillərin mürəkkəbləşməsinə səbəb ola bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlərin aşağı nəticəverimliliyinin mənfəətli hakimiyyət orqanlarının bütün səviyyələrdə təşkilatı işinin yetərsizliyi ola bilər. Yuxarıda buna diqqət ayrılmışdır, burada aşağıdakıların qeyd olunması zəruridir: irəli sürülən bütün təkliflərin layihəəncəsi hərtərəfli qiymətləndirilməsinin regional vəziyyətin düzgün (etibarlı) qiymətləndirilməsinin aparılmaması və lahiyələrin konkret coğrafi yerə bağlanmaması yaradılacaq iqtisadi zonaların səmərəsinin yetərsizliyi ilə şərtləndirilə bilər.

Digər, zonaların aşağı nəticəverimliliyinin ciddi səbəblərindən biri dövlətin maliyyə resurslarının çatışmamazlığını, yeni bir çox iqtisadi zonaların eyni zamanda yaradılması və işə buraxılması üzrə hazırlıq işləri üçün bütün səviyyələrdə büdcənin yetərsizliyini göstərmək olar. Ona görə də lokal ərazilərdə xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlərin daxil edildiyi maliyyə - təşkilatı sxemlərin yaradılması, birinci növbədə daxili və cəlb edilmiş resursların axtarışına yönəlmiş stimulların işə buraxılması zəruridir. Bundan başqa, maliyyə resurslarının məhdudluğu nəzərə alınmaqla, dövlət xüsusi iqtisadi zonaların elə formalarını stimullaşdırmalıdır ki, burada böyük əsaslı sərmayə tələb edilməsin. Bunlara texnoloji parklar, biznes zonaları və ərazi istehsalat zonaları aid edilir.

Zonaların fəaliyyət problemlərindən biri, iqtisadi məkanın sahələrinin şərti lokallaşması olub, nisbidir. Bununla belə, nəzərdən keçirilən ərazilərdə zonaların yaradılmasında son effektdə nail olmaq üçün zəruri olan başlanğıc rejim, xarici mühitin təsirlərinə kifayət qədər dayanıqlı və indifferent olmalıdır. Ona görə də yaradılan hər bir iqtisadi zonaya sistem kimi baxmaq lazımdır, ancaq bu xarici iqtisadi mühitlə müxtəlif kanalların çoxluğu ilə əlaqədar olan açıq sistem olmalıdır. Burada ən vacib kanallardan biri investisiyaların cəlb edilməsidir. Bununla belə, iqtisadi resursların durğunluq hökm sürən ərazilərin xeyrinə paylanması baş verir. Ölkə iqtisadiyyatında bütün ərazilər durğunluq hökm sürən ərazilərə aid edilmədiyindən, bu böyük problemlər doğurmur. Belə ki, bir çox regionlar kiçik biznes müəssisələri vasitəsi ilə yaradılacaq xüsusi iqtisadi zonaların donoru ola

bilər. Vergi ödəməyə həm istəyinin və həm də imkanının olmadığı səmimi etiraf edilən, üstünlük təşkil edən işgüzar aktiv təbəqə kimi, kiçik müəssisələr mobil bir mexanizm kimi, azad zonalara keçərək orada qeydiyyat alınır. Bu zaman onlar qeydiyyat deyil, özünün yerləşmə və fəaliyyət yeri üzrə əmək, material resursları, yollar, energetik sistemlər və infrastrukturlardan istifadə edir. Azad zonalarda büdcədən kənar fondlara ayrılan gəlir vergisi qalır ki, bununla da baxılan regionların büdcələrinin gəlir hissəsi zəifləmiş olur.

Özündə maliyyə resurlarının belə paylanmasını hiss edən regionlar özlərinin ərazilərində eyni şəraitdə, əldən verilmiş vəsaitlərin geri qaytarılmasına cəhd etməklə bənzər iqtisadi zonaları yaratmağa çalışırlar [166,s. 95]. Burada ərazilərin inkişafı ön plana çəkilir, zonanın xüsusi güzəştli hüquqi rejimli maliyyə - təsərrüfat və ticarət fəaliyyəti statusunun alınması isə zonaların yaradılmasının strateji məqsədlərinin cari və həmin yerinə yetirilən məqsədlərlə əvəz olunmasında baş verir.

Beləliklə, regionların öz ərazilərində xüsusi iqtisadi zonaların əmələ gətirilməsinə cəhdi ilk növbədə vergi, maliyyə, gömrük və inzibati güzəştlərin alınması ilə əsaslandırılır. Bununla belə, çox tez – tez və demək olar ki, tam şəkildə zonanın formalaşdırılmasının işlənməsinin dərinlik dərəcəsini əks etdirən texniki – iqtisadi əsaslandırma, sərhədlərinin aydın müəyyən edilməsi, zonanın inkişaf proqramı və digər atributlar mövcud olmur [147,s. 43]. Doğurdan da xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlərin yaradılmasına belə yanaşmada onlar məhz sırf dövlət – proteksionist iqtisadi - ərazi formasını təmsil edəcək yaxud yaradıldıqdan həmin sonra həyat fəaliyyətsiz olacaqdır.

Zonada cinayətkarlığın artması da ciddi problem doğurur. Biznes, kommersiya, ixrac – idxal əməliyyatları, valyuta və maliyyə razılaşmaları üçün əlverişli şərait yaratmaqla, qanunvericilər proqnoz edilən cinayət təşəbbüslərinə qarşı hüquq mühafizə mexanizmləri haqqında qayğılanmamışlar. Azad (xüsusi) iqtisadi zonalar üzrə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının heç birində kriminoloji ekspertiza aparılmamışdır.

İqtisadi fəaliyyətin kriminogen xarakteri daha çox azad iqtisadi zonalar üçün xarakterik olur, belə ki, dövriyyənin əhəmiyyətli hissəsi kölgə sferasında baş verir. Bunu aşağıdakı elementlərin toplusu şərtləndirir: islahatlar qanunvericiliyi sistemində kriminal buraxılabilən təsirlər; islahat dönməndə cəmiyyətdə sağlam olmayan mənəvi mühitin qərarlaşması; kölgə sferası üçün regional qidalandırıcı mühit və başlıcası, yerli cinayətkarlıq predmeti - bütün növ resurslar; qanunvericiliyin qeyri təkmilliyi fonunda xarici ticarət fəaliyyətinin liberallaşdırılması. Vergi ödəmələrindən yayınmaların miqyasının genişlənməsi ilə müşayiət edilən, leqal fəaliyyətə zərər vuran kölgə sektorunun inkişafı, büdcəyə daxil olma mənbələrini ciddi şəkildə məhvə uğrada bilər.

Azərbaycanda hələlik azad iqtisadi zonaların fəaliyyət təcrübəsi olmamasına rəğmən, regionların lokal xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlər yaratma cəhdi güclənməkdədir. Belə ki, republikada AİZ – rin yaradılması üzrə onlarla təklif təqdim edilmişdir. (H. Əliyev adına Binə Beynəlxalq Hava Limanında “Dyuti – Fri”, Qırmızı – Körpü azad ticarət – gömrük zonası, Biləsuvar azad ticarət – gömrük zonası, Xaçmaz azad ticarət – gömrük zonası və s.) Azərbaycan Respublikasında xüsusi təşkilati – hüquq rejimlərin müxtəlif formalarda perspektiv qurulması və inkişafı üçün bütün şərait vardır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir region özünün təbii spesifikasiyasına və ərazi təminatına malikdir ki, bu da onların iqtisadi profilini müəyyən edən özünəməxsus iqtisadi və sosial şəraitlə diqtə edilir.

Azərbaycan Respublikası – Cənubi Qafqazın ən böyük iqtisadi potensialına və təbii resurlarına, əlverişli coğrafi strateji mövqeyə, iqtisadi siyasətin aydın ifadə edilən sosial orientasiyasına, bazar münasibətlərinə orijinal daxil olma təcrübəsinə, zəngin mədəni və tarixi ənənələrə və formalaşmış ictimai və təşkilati idarəetmə məktəblərinə malik, inkişaf etməkdə olan region ölkəsidir.

Bütün bu amillər çoxluğu ərazicə lokallaşmanın yeni təşkilati – hüquqi formasına, onların formalaşmasının xarakterinə, vəziyyətinə və səviyyəsinə uyğun təsir göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatının, onun regionlarına azad iqtisadi zonaların tətbiqinin məqbul olduğunu aşkar etmək üçün ərazinin inkişaf səviyyəsinin əsas iqtisadi göstəricilərinə baxmaq lazımdır. Bütün bu göstəriciləri ərazicə inkişaf bloklarına bölmək olar və onları altı cədvəldə hər biri öz blokunu xarakterizə etməklə təqdim etmək olar (Cə.d.3.2. – 3.7.).

Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatması və yetkin bazar münasibətlərinin formalaşması şəratində dövlət tənzimlənməsi və idarəetməsi formasıyaları, əsasən makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, ölkədə işgüzar mühitin və sərbəst rəqabətin təmin olunması, yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradılması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi yönündə tənzimləmə tədbirləri, investisiya qoyuluşları və iri miqyaslı infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli təşkili istiqamətində həyata keçirilməkdədir. Makroiqtisadi siyasətin koordinasiyası gücləndirilmiş, maliyyə dayanıqlığı baxımından optimal makrofiskal çərçivə formalaşdırılmış və adekvat olaraq sərt pul siyasəti aparılmaqdadır. Bu siyasət çərçivəsində ilk olaraq inflyasiya hədəfi, digər makroiqtisadi hədəflər və bunlara uyğun tənzimləmə vasitələri, ikinci mərhələdə isə maliyyə sektorunda sabitlik hədəfləri, sektroda fəallığı və riskləri idarə edən vasitələr yer almaqdadır. İnflyasiya hədəflərinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın pula tələbatının ödənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməkdə, monetar idarəetmənin institusional bazası təkmilləşdirilməkdədir. Karbohidrogenlərin satışından əldə edilən gəlirlərin tədricən həmin vasitələrin investisiya

olunmasından qazanılan gəlirlə əvəzlənməsi strategiyası həyata keçirilir və bu sahədə hazırda aparılan işlər intensivləşdirilmişdir. Ölkənin tədiyyə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasının və iqtisadiyyatın ixraca yönəldilməsinin ayrıca vacib tələbi kimi, daha çevik məzənnə siyasəti həyata keçirilir və xalis beynəlxalq investisiya mövqeyi üzrə profisit qorunur. Biznes mühitinin rəqabət qanunvericiliyi və siyasətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməklə, investorların hüquqlarının qorunması mexanizmi təkmilləşdirilmişdir.

Sənayə müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətqibi stimullaşdırılmaqla, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı şəhərciklərinin (məhəllələrinin) yaradılması davam etdirilir. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye müəssisələrinin infrastrukturunun formalaşdırılması qeyri neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamətdir. Bu baxımdan hər bir iqtisadi bölgənin potensialı nəzərə alınmaqla xüsusi iqtisadi zonaların (AİZ) yaradılması və sənaye müəssisələrinin (Sumqayıtda neft kimya emal parkı, Balaxanıda bərk məişət tullantılarının emalı, Gəncə əlvan metal emalı, Mingəçevirdə yüngül sənaye parkı, Şəmkir aqroparkı, Bakıda Ələt limanı, Pirallahı sənaye parkı və s.) yaradılması mühüm addımlardır.

Təqdim edilən əksər göstəricilər müsbət yaxud mənfi dinamikanı əks etdirir (Cə.d. 3.2.). Belə ki, 2016 – cı ildə respublikada sənaye istehsalı həcmının və həmçinin istehlak mallarının buraxılış həcminin əhəmiyyətli artımı müşahidə edilir. Müsbət dinamika yeddi il ərzində əsas fondların işə daxil edilməsi göstəriciləri üzrə də müşahidə edilir, halbuki bu dövrdə müqayisəli qiymətlərlə əsas fondların dəyəri azalma ənənəsinə meyillənmiş olur. Baxılan dövrdə gəlirlər, əhalinin pul gəlirlərinin və əsas kapitalla investisiyaların həcmində artım müşahidə edilir. Bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bir çox region ölkələri ilə müqayisədə daha üstün vəziyyətdədir. İntestisiya cəlbediciliyi reytingində Azərbaycan iqtisadiyyatı 2010 – 2018 –ci illər üzrə toplam göstərililərə görə aşağı riskli və yüksək potensiallı ölkələr qrupuna aid edilir. İntestisiya mühiti üzrə Azərbaycan Respublikasının yerli və yabançı ekspertlər “yüksək potensiallı və düşük riskli regionlar qrupuna” aid edirlər. İntestisiya potensialı üzrə Azərbaycan Respublikası 15 yeri tutur, halbuki ayrı – ayrı xarakteristikalar üzrə reyting əhəmiyyətli dəşiyir. Belə ki, ən aşağı reytingə xammal – resurs elementi və infrastruktur bloku malik olur ki, bu da iqtisadi zonaların təşkilində gələcəkdə əsas yatırım istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası investisiya riski səviyyəsi üzrə dördüncü mövqeyi tutduğundan, iqtisadi zonaların potensial iştirakçıları – gələcək xarici portnyorlar üçün çox cəlbedicidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikada xarici investorlar üçün yerli investorlarla müqayisədə daha əlverişli qanunvericilik şəraiti yaradılmışdır.

Respublikanın əsas iqtisadi göstəricilərinin dinamikasından görüldüyü kimi, son yeddi ildə (2010-2016 illər) ÜDM istehsalı həcmi 42 465,0 mln. manatdan 60399,06 mln. manata, sənaye məhsullarının həcmi 27978,2 mln. manatdan 32300,0 mln. manata, İstehlak mallarının istehsal həcmi 14995,0 mln. manatdan 27529,1 mln. manata, istehsal fondlarının işə daxil edilməsi 37248,0 mln. manatdan 84741,0 mln. manata, əsas kapitalla investisiyalar 4276,0 mln. manatdan 9950,0 mln. manata yüksəlmişdir. Rentabellik səviyyəsi isə 121,5%-dən 84,8%-ə enmişdir. Ölkənin milli gəliri isə uyğun olaraq 39922,2 mln. manatdan 52641,2 mln. manata yüksəlmişdir. Eyni zamanda respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində ixrac min ABŞ dolları ilə 21360210,2 mindən 9143279,8 minə, idxal isə 6600611,6 mindən 8532447.5 mində qərarlaşmışdır. Deməli xarici ticarət dövriyyəsində idxal artmış, ixrac isə qismən azalmışdır. Bunun əsas səbəbi kimi, beynəlxalq xammal-əmtəə birjalarında karbohidrogenlərin qiymətinin kəskin düşməsinə (belə ki, 2008 ci-ildə Aəzrilayt markalı neftin 1 barrelinin qiyməti 149,6 \$-dan 2014-cü ildə 30 \$-a enmişdir.) göstərmək olar. Bunlara baxmayaraq, 2011-ci ildə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 22 dəfədən çox artaraq 41 mlrd ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da xarici dövlət borcunu 10 dəfədən artıq üstələyir. Bu isə respublikada iqtisadi bölgələrin potensialına ixtisaslaşmasına və xarici bazarlara sərbəst şəkildə çıxmasına təkan verə biləcək böyük investisiya imkanları vəd edir. Ona görə də respublikada yuxarıda qeyd olunan hədəflərə çatılması üçün daxili imkanlar (işçi qüvvəsi, elmi-texniki potensial, maliyyə və s.) yetərli hesab edilir. Bununla belə dünyaya inteqrasiya olunmaq üçün innovasiya texnologiyalarının cəlb edilməsi ilə ixracyönlü əmtəələrin istehsalının təmin edilməsi və bununla da beynəlxalq bazarda Azərbaycan brendinin rəqabət qabiliyyətliliyi saxlanmış olar.

Cədvəl 3.3. – də təqdim edilən məlumatlar bir daha elmi – istehsalat profilli zonaların təşkili üçün yetərli, zəngin elmi – istehsalat potensialının oluğunu təsdiq edir. Bununla belə, rəqəmləri müqayisə etməklə, respublikanın müəssisələrinin yeni texnika nümunələrinin mənimsənilməsinə, ixtira və səmərələşdirici təkliflərdən istifadə olunmasına həssaslığının azalması nəticəsini hasil etmək olar. Elmi – texniki fəaliyyət dairəsindən əsasən yüksək professionallıqlı kadrların uzaqlaşması baş vermişdir, amma bu potensialın əvvəlki səviyyədə bərpa olunması qeyri – mümkündür. Mütəxəssislərin mövcud hazırlanmasında indiki zamanda kadr hazırlığındakı xətlər əqli kapitalla tələbin olmamasına və həmçinin onun dönməyən itkilərinə səbəb olmuşdur.

Elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi uzun müddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, elmi tutumlu texnologiya və məhsul (əmtəə, mal, iş və xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil etməkdədir.

Bununla əlaqədar olaraq, elmin inkişafı yerli xüsusiyyətləri və qlobal meyilləri nəzərə almaqla prioritetləşdirməklə, mütərəqqi dünya elminə səmərəli inteqrasiya prosesi davam etdirilir. Elmi infrastruktur təkmilləşdirilir, elmin maddi-texniki bazası müasirləşdirilir və bu sahədə informasiya təminatı sistemlərinin elektron formaya keçirilməsi təmin edilməkdədir. AMEA-nın (Azərbaycan Milli elmlər Akademiyasının) sahə institutlarının və regional filiallarının (Gəncə və Naxçıvan) yaradılması buna bariz nümunədir. Eyni zamanda, elmin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsi vəsaitləri ilə yanaşı, digər mənbələrin də cəlb olunması stimullaşdırılır ki, bu da son nəticədə, elmi fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin, o cümlədən, gənc nəslin sosial müdafiəsinin güclənməsinə “beyin axınının” qarşısını almağa səbəb olacaqdır. Respublikada innovativ iqtisadiyyatın yaradılması məqsədi ilə elm və istehsalat arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbatına uyğun aparılması üçün zəruri mexanizmlər yaradılmaqdadır. Eyni zamanda qabaqcıl texnologiyaların transferi və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi, elm tutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün texnoparklar, innovasiya zonaları yaradılmaqdadır.

Cədvəl 3.3-də elmi-texniki fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin sayının və elmi-texniki işlərin həcmının statistikasından kəskin artım aydın görünür. Eyni zamanda yeni texnika nümunələrinin mənimsənilməsi 2016-cı ildə 1605,1 mindən 2016-cı ildə 5851,6 minə, yeni texnikadan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi 92,1 mln-dan 124,7 mln-a qalxmışdır. Ancaq ixtira və səmərələşdirici təkliflərdən istifadə sahəsində isə tənəzzül müşahidə edilir. Həmçinin elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olan doktorant və dissertantlarında müxtəlif zamanlarda fərqli dinamikası görsənir. Belə ki, bu istiqamətdə ən yüksək rəqəm 2014 və 2015-ci illərdə (2400 və 593 nəfər) qeydə alınmışdır. Ali təhsil müəssisələrinin kadr hazırlığı səviyyəsində isə artan dinamika mövcud olmuşdur. Cədvəldə təqdim edilən statistik göstəricilər təsdiq edir kiŞ ölkədə elm potensialının səviyyəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyadan irəli gələn tələblərin yerinə yetirilməsi üçün kafidir.

Azərbaycan Respublikasının əsas iqtisadi göstəricilərinin dinamikası

S/S	Göstəricilər	İllər						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Ümumtarixli məhsul istehsalı, mln. man.	42465,0	52089,0	54743,7	58182,0	59014,0	54380,0	60399,06
2	Sənaye məhsul həcmi, mln.man.	27978,2	35026,9	34565,0	33898,0	32110,0	26369,0	32300,0
3	İstehlak mallarının istehsal həcmi, mln.man.	14995,0	18950,0	20544,1	22742,3	25132,6	26351,4	27529,1
4	İstehsal fondlar isə daxil edil. mln.man.	37248,0	41952,0	46769,0	53529,0	61809,0	71979,0	84741,0
5	Əsas kapitalla investisiyalar, mln.man.	4276,0	5370,0	6040,0	500,0	7640,0	8500,0	9950,0
6	Məhsul rentabelliği, %	121,5	106,5	89,0	88,9	87,1	89,4	84,8
7	Milli gəlir, mln.man	39922,2	48519,1	51644,7	55288,4	57322,4	52641,2	-
8	Xarici ticarət, (min ABŞ dollar)							
	ixrac	21360210,2	26570893,3	23907983,7	23975416,8	21828608,9	12729138,5	9143279,8
	idxal	6600611,6	9755968,7	9652870,6	10712502,5	9187697,6	9216677,1	8532447,5

Azərbaycan Respublikasında elmi – texniki potensialın vəziyyətinin əsas göstəriciləri

S/S	Göstəricilər	İllər						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Elmi - texniki işlər yerinə yetirən işçilərin sayı, nəfər (adam)	17929	18687	21573	22358	23329	23093	22527
2	Elmi-texniki işlərin həcmi, mln.man	98662,1	-----	128394,4	132089,1	134989,6	116585,1	118565,0
3	Yeni texnika nümunələrinin mənsənilməsi, mln. man.	1605,1	-----	1768,4	734,0	119,4	2564,0	5851,6
4	Yeni texnikadan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi, mln.man.	92,1	109,8	117,3	122,0	123,8	120,9	124,7
5	İxtira və səmərələşdirici təkliflərdən istifadə, min.man.	20093,2	-----	22801,3	17784,4	18434,9	16159,3	16370,9
6	Aspirant və dokt. buraxılışı, nəfər	786	897	1601	2070	2400	2282	2182
7	ATM – rin buraxıldığı mütəxəssislər, min nəfər	91	185	411	426	535	593	541
8	Elmi - texniki işlər yerinə yetirən işçilərin sayı, nəfər (adam)	31071	30812	33128	33758	32826	33705	36951
	Cəmi	17929	18687	21573	22358	23329	23093	22527

Cəd 3.4 .

Azərbaycan Respublikasında əmək resurslarının vəziyyəti

S/S	Göstəricilər	İllər						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	İqtisadiyyatın sahələrində məşğul əhəlinin sayı, min.nəf.	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759,9
2	İşsizlik səviyyəsi, nəfərlə	38966	38330	36971	36206	28690	28877	32972
3	Sənaye – istehsalat personalı,min.nəfər	3398,0	4052,0	6027,0	5058,0	5028,0	5171,0	5031,0
4	Ağır fiziki əməklə məşğul işçilər, min nəfər	4605,0	5716,0	7647,0	7784,0	7404,0	6666,0	7759

Azərbaycan Respublikasında sosial sferanın bəzi göstəriciləri

S/S	Göstəricilər	İllər						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	İstismarda olan dəmir yolu xətlərinin uzunluğu, km	2079,0	2079,0	2068,0	2068,0	2066,0	2068,0	2071,0
2	Avtomagistral yollarının uzunluğu, km	18977,0	18986,0	18994,0	19002,0	19016,0	19016,0	19016,0
3	İqtisadiyyatın sahələrində nəqliyyatın yük dövriyyəsi, mln.t/km	101447,0	95122,0	93869,0	94946,0	97631,0	96846,0	94772,0
4	Məktəbəqədər müəssisələrlə təminat, ədəd	1635,0	1638,0	1666,0	1677,0	1680,0	1706,0	1722,0
5	Əhaliyə pullu xidmət, mln.man.	4724,49	5332,371	5828,068	6527,282	7016,435	7462,765	7809,755

Azərbaycan Respublikasında sosial – iqtisadi infrastrukturun vəziyyətinin bəzi göstəriciləri

S/S	Göstəricilər	İllər						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi, mln.man.	13261,7	15880,3	17559,1	19655,9	22001,7	25721,1	30190,3
2	Əhaliyə pullu xidmət, mln.man	4724,49	5332,371	5828,068	6527,282	7016,435	7462,765	7809,755
3	Əhalinin pul gəlirləri,mln.m.	25607,0	30524,6	34769,5	37562,0	39472,2	41744,8	45395,1
4	Toplanmış əmanətlər qoyuluşu və qiymətli kağızla gəlir həcmindən % - lə	5,2	4,5	4,7	4,4	5,3	5,6	6,6
5	Aylıq yaşayış minimumu, man.	85,0	93,5	93,5	105,0	105,0	105,0	105,0
6	Yaşayış minimumdan aşağı pul gəlirinə malik əhali, nəfər	87,0	1002,0	934,01	636,0	1613,0	1543,0	1857,0

Cəd.3.7.

Azərbaycan Respublikasında həyati təminat sisteminin ekoloji blokunun vəziyyətinin bəzi göstəriciləri

S/S	Göstəricilər	İllər						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Əhalinin xəstələnmə səviyyəsi, hər 10 min nəfərə düşən	1796,0	1787,3	1838,4	1871,2	1968,0	1914,2	1937,2
2	Ekologiya sahəsində investisiya tədbirləri, min man.	190007,2	239275,2	339872,1	304599,4	216933,9	84864,4	109546,0
3	Zərərli atıqların miqdarı, min ton	957,0	1003,0	1075,8	1137,5	1155,2	1155,7	1169,5
4	Standart norma və tələblərə cavab verməyən şəraitdə məşğul olan işçilər, nəf.	34626	35013	41077	34337	31760	32635	33450
5	Həkimlərlə təminat, hər 10 min nəfərə düşən	36,9	36,8	34,5	35,0	34,7	34,6	33,9

Regional inkişafın bu blokuna baxmaqla (cəđ. 3.4.) ölkədə son yeddi ildə işsizlik səviyyəsi kəskin tempə dəyişməmişdir. Bu respublikada mövcud sənaye – istehsalat personalının ixtisarı, yeni istehsalat sahələrinin yaradılması və bərpası fonunda baş vermişdir, bununla belə ayrı – ayrı illərdə bu ixtisarlar işsizliyin səviyyəsini ötür ki, bu da gizli formada onun inkişafını şərtləndirir. Bütün bunlar isə əmək resursları sahəsində ölkədə regionun potensialının azalmasına səbəb olmaqla, onun saxlanması üzrə uyğun tədbirlərin qəbul edilməsinin zərurliyini diktə edir və bu da AİZ – rin yaradılmasında qarşıda duran əsas vəzifələrdən birinə uyğun gəlir.

Azərbaycan Respublikasında əmək resurslarının vəziyyətinin analizi göstərir ki, məşğul əhalinin sayı artan dinamikaya, işsizliyin azalması isə azalan dinamikaya uyğundur. Həmçinin sənaye istehsalat potensialında da personal sayında artım hökm sürmüşdür. Belə ki, 2010-2016-cı illər üzrə personal sayı 3398,0 min.nəfərdən 5031,0 min.nəfərə yüksəlmişdir. Buna səbəb ölkədə yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində dövlətin yürütdüyü ardıcıl və məqsədyönlü siyasətdir. Buna bariz nümunə respublika üzrə 2018-ci ilin cari dövründə yaradılan 40-dan artıq aqroparkları yaradılmaqda olan texnoparkları, sənaye parkaları, sənaye məhəllələri və digər azad iqtisadi zona tipləridir. Bundan başqa ölkədə gerçəkləşdirilən yol-inşaat layihələrini də qeyd etmək olar. [2,3].

Cədvəl 3.5. təqdim edilən məlumatlar respublikanın regionlarının inkişafının sosial blokunun vəziyyəti haqqındakı əvvəlki məlumatları tamamlayır. Bütün islahat illəri ərzində sosial sahədə əhalinin həyat səviyyəsinin ciddi şəkildə azaldığı müşahidə edilmişdir ki, bu da ölkədə əhalinin xeyli hissəsinin desossiallaşması və deqredasiyasına aparmışdır. Bütün bunlar isə o dövəmədə ölkədə yaranmış olan mənfi ənənlərin dəf edilməsi üzrə təxirə salınmaz tədbirlər tələb edirdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xüsusi təşkilati hüquqi rejimli ərazilərin yaradılması baxmayaraq ki, gəlirlər və həyat səviyyəsi üzrə əhalinin differensiasiyasını dərinləşdirir, heç şübhəsiz ki, bu səviyyəni yüksəltməklə sosial gərginliyi düşürmüş olur (Cəđ. 3.5.).

Cədvəl 3.5. – də təqdim edilən məlumatlar infrastrukturun yalnız ayrı – ayrı tərəflərini xarakterizə etsə də, onlar bu blokun inkişafında ziddiyət təşkil edən proseslər haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Belə ki, dəmir yollarının istismarda olan uzunluğu sabit qalmış olsa da onların xeyli hissəsi keyfiyyətə yenidən qurulmuş, yük dövriyyəsi isə qismən azalmışdır.(Bakı – Ceyhan boru kəmərinin işə düşməsi və s.). Bərk örtüklü avtomobil yollarının (ipək yolu) yenidən qurulması avtomobil yük dövriyyəsinin qismən azalmasına və sərnişin daşınmasının 2,6 dəfə artmasına səbəb olmuşdur. Deməli, AİZ – rin fəaliyyət göstərməsində nəqliyyat təminatı üçün bütün imkanlar mövcuddur.

Bölgələrin tarazlı inkişafı Azərbaycanı regionun ticarət mərkəzinə çevirmək məqsədilə ölkənin strateji coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə etməklə tranzit və nəqliyyat xidmətlərinin inkişafı, ölkənin bölgələrində logistika mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Yerli və beynəlxalq daşınmaların idarə olunması mexanizmi təkmilləşdirməklə, ölkənin nəqliyyat sisteminin beynəlxalq nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası gücləndirilməklə yanaşı, əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyəti artırılmış, sərnişindəşıma sahəsində gediş haqlarının ödənilməsi ilə bağlı müasir texnologiyaların tətbiqi reallaşdırılmışdır. Azərbaycanın rəqabət fəaliyyətinin artırılması məqsədi ilə ölkə ərazisində Avropa-Qafqaz-Asiya və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində daşıma xərclərinin azaldılması, idxal-ixrac əməliyyatları və tranzit daşımaları üçün vaxt itkisinin qısaldılması və sərhəd-gömrük keçid prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün kifayət qədər geniş işlər yerinə yetirilmişdir. Artıq yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanı kompleksinin tikintisi tamamlanmaqdadır və dəniz donanması yenilənir, nəqliyyat-logistika mərkəzləri yaradılır. Cədvəldə istismarda olan dəmir yolu xətlərinin və avtomagistral yollarının uzunluğunun dinamikasında elə bir ciddi dəyişiklik olmasa da, Bakı -Böyükkəsik, Bakı-Astara və Bakı-Yalama dəmir yolu xətləri demək olar ki, yenidən qurulmaqla modernləşdirilmiş, dəmir yolu şəbəkəsinin diversifikasiyası siyasətinə uyğun olaraq Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda, dəmir yolu nəqliyyatının baş yollarında zəruri yenidənqurma işləri aparılmış, daşıma parkı yenilənməklə, bütün yollarda dəyişən cərəyanlı dartı sisteminə keçid təmin olunmaqla, işarəvermə və siqnalizasiya sistemi müasirləşdirilməkdədir. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri istiqamətlərində avtomagistrallar genişləndirilmiş, beynəlxalq əhəmiyyətli yollar yenidən qurulmuş və ölkənin yol- nəqliyyat infrastrukturunu beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmaqdadır. Hava nəqliyyatı üzrə Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda yeni avtovağzal kompleksi, uçuş-enmə zolağı və anqarlar istifadəyə verilmiş və bu ərazidə azad iqtisadi zona yaradılmaqdadır. Eyni zamanda, yük dövriyyəsi də 2010...2016-cı illər üzrə qismən azalmışdır (101447,0 mln.t./km-dən 94772,0 mln.t./km-dək). Buna səbəb neft və neft məhsullarının Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa boru kəmərləri ilə nəql olunmasıdır. Ancaq ölkənin məktəbəqədər müəssisələrlə təminatı 2010...2016-cı illər üzrə 1635-dən 1722 ədədə çatdırılmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2003-cü illə müqayisədə təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitin ümumi həcmi 2011-ci ildə 1,5 milyard manat olmuşdur. Əhaliyə pullu xidmət səviyyəsi də 2010...2016-cı illər üzrə artan dinamika ilə 4724,49 mln. manatdan 7809,775 mln. manata yüksəlmişdir. Bütün bunlar, AİZ-rın nəticə verimli fəaliyyət göstərməsi üçün ölkədə müvafiq resursların mövcud olduğunu göstərir (2,3).

Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi infrastrukturun vəziyyətinin bəzi göstəricilərinin analizi nəticəsində (cə.d.3.6.) məlum olmuşdur ki, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2010...2016-cı illər üzrə 2,3 dəfə, yəni 13261,7 mln. manatdan 30190,3 mln. manata yüksəlmişdir. Əhalinin pul gəlirləri isə müvafiq olaraq 25607,0 mln. manatdan 45395,1 mln. manata, qoyuluş və qiymətli kağızlarla gəlir həcmindən toplanmış əmanətlər 5,2%-dən 6,6%-ə, aylıq yaşayış minimumu 85 manatdan 105 manata qalxmışdır. Yaşayış minimumundan aşağı gəliri olan 1857,0 nəfər olmuşdur. Təqdim edilən təhlil nəticələri onu göstərir ki, ölkədə sosial-iqtisadi infrastrukturun vəziyyəti ümumilikdə qənaətbəxş olmaqla AİZ-rin yaradılması üçün münbit zəminə malikdir.

AİZ – rin yaradılması üçün şəraitin formalaşmasında nöqtəvi yaxud ünvanlı axınların ayrı – ayrı infrastruktur obyektlərinə deyil, tez – tez respublikanın regionlarının sosial – iqtisadi vəziyyətinə kompleks təsir göstərən, bütün region səviyyəsində lokal zona ərazisi hüdudlarını aşan, inkişaf etmiş infrastruktur elementlərinin formalaşması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinin mahiyyət kəsb etdiyi kimi təsəvvürlər mövcuddur.

Bəzi məlumatları cə.d. 3.7. – də təqdim edilən respublikanın regionlarının ərazicə inkişafının ekoloji təşkilçilərini diqqətə almamaq olmaz.

Azərbaycan Respublikasında həyati təminat sisteminin ekoloji vəziyyətinin bəzi göstəriciləri təhlil edilərkən 2010...2016-cı illər üzrə ekologiya sahəsində investisiya tədbirlərinə 190007,2 mln. manatdan 339872,1 mln. manatadək vəsait yönəldilmişdir ki, bu da su hövzələrinə zəhərli artıqların mütəmadi monitorinqi tədbirlərinin keçirilməsinə, yaşıllıqların salınmasına, nəslə tükənməkdə olan bitki və heyvanların qorunmasına və s. yönəlməklə yasaqlıqların yaradılmasına sərf olunmuşdur. Hazırkı mərhələdə bəşəriyyətin üzləşdiyi və hər bir ölkənin ictimai və iqtisadi həyatına güclü təsir göstərən məsələlərdən biri də bütövlükdə dünya miqyasında illər boyu sürətlənən sənayeləşmə nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasıdır.

Əhalinin xəstələnmə səviyyəsinin dinamikasının təhlilindən hər 10 min nəfərə düşən xəstə sayının 2010...2016-cı illərdə uyğun olaraq 1796 nəfərdən 1937 nəfərədək yüksəldiyi görünür. Eyni zamanda standart norma və tələblərə cavab verməyən şəraitdə çalışanların sayının 34626 nəfərdən 33450 nəfərə endiyini görürük. Həmçinin həkimlərlə təminat səviyyəsi də hər 10 min nəfərə görə 36,9-dan 33,9 nəfərə enmişdir. Səhiyyəyə ayrılan vəsait son 10 ildə 10 dəfədən də çox artaraq 650 mln. manatı ötmüşdür. Bu dövrdə böyük əksəriyyəti respublikanın bölgələrində olan 400-dən artıq tibb müəssisəsi tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuş, hamısı müasir texnika və avadanlıqlarla təhciz olunmuşdur. Beləliklə respublika əhalisinin sağlamlığının qorunması və tibbi xidmətin keyfiyyətinin

yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Bütün bu qeyd edilən ekoloji blokun vəziyyətinin bəzi göstəriciləri ölkədə regionların kompleks inkişafı çərçivəsində AİZ-rin yaradılmasında həlli vacib məsələlərdən hesab edilir

Ekoloji sahədə müvəffəqiyyətsizlik – regionun depressiv vəziyyətinin əsas əlamətlərindən biridir. Ətraf mühitin vəziyyəti və əhəlinin sağlamlığı ilə bir çox problemlərin həllinin sürətlənməsi azad iqtisadi zonaların yaradılmasında ekoloji və rekreasion (bərpaedici) təşkilatçılıqların güclənməsinə kömək edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların qurulması və inkişafı səbəbləri, şəraiti və amillər göz önündə olmaqla böyük iqtisadi və geostrateji perspektivlər vəd edir.

3.4. Azərbaycan Respublikasında AİZ – rin inkişaf perspektivləri

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların təşkil olunması üçün dünya təcrübəsi dərinlən araşdırılaraq ətraflı öyrənilmişdir. Ölkəmizdə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və tətbiqi məsələləri uzun illərdir ciddi müzakirələrə məruz qalmışdır. Bununla belə xüsusi iqtisadi zonaların müxtəlif modifikasiyalarının öyrənilməsi və ölkənin iqtisadi sistemində daxil edilməsi məqsədi ilə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2007-ci il 6 mart tarixində “Azərbaycan Respublikasında xüsusi azad iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” 538 nömrəli Fərman imzaladı. Fərmanın preambulasında qeyd olunub ki, müasir dövrdə bir sıra ölkələrdə mövcud sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, elmi-texniki nailiyyətlərdən daha geniş və səmərəli istifadəyə və bu ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə daha fəal iştirakına xüsusi iqtisadi zonalar kimi iqtisadi fəaliyyətin yeni formasının tətbiqi vasitəsilə nail olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xüsusi azad iqtisadi zonalar ayrı-ayrı ərazilərin və bütövlükdə ölkələrin iqtisadi inkişafına güclü təsir imkanına malikdir. Azərbaycan Respublikasında son illər həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiyası üçün münbit şərait yaranmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsindədir. Bununla əlaqədar ölkədə qəbul edilmiş strateji proqramların və layihələrin həyata keçirilməsində, prioritet iqtisadi və sosial vəzifələrin həllində xüsusi azad iqtisadi zonalar mühüm rol oynaya bilər. Eyni zamanda belə zonaların yaradılması Azərbaycanın əlverişli coğrafi və nəqliyyat mövqeyinin üstünlüklərindən istifadə etməklə xarici iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsinə təkan verə bilər [1].

Fərmanın 3.1-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası

Qanununun layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etməli idi. 2009-cu il 14 aprel tarixində “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında xüsusi azad iqtisadi zonalarını yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, həmin zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2009-cu il 3 iyun tarixində “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 101 nömrəli Fərman imzaladı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2009-cu il 16 iyun tarixində “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 3 iyun tarixli, 101 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək haqqında” 138s nömrəli Sərəncam qəbul etdi [2,3,4].

“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində əsas anlayışlar öz əksini tapıb. Həmin Qanunun 1.0.1-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zona - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi azad hüquqi rejimin tətbiq edildiyi Azərbaycan Respublikası ərazisinin məhdud hissəsidir. Bu zonaların ərazisində xüsusi azad hüquqi rejim tətbiq edilir. Bu Qanunun 1-ci maddəsində qeyd olunan əsas anlayışlardan biri də xüsusi azad hüquqi rejimdir. Qanunun 1.0.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi azad hüquqi rejim sahibkarlıq fəaliyyətinin güzəştli şərtlərlə həyata keçirilməsi üçün xüsusi azad iqtisadi zona ərazisində onun rezidentlərinə tətbiq edilən rejimdir. “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.4-cü maddəsinə görə xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentləri Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınmış, xüsusi azad iqtisadi zona ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada xüsusi azad iqtisadi zonanın qeydiyyat şəhadətnaməsini almış hüquqi və fiziki şəxslərdir. Qanunun 13-cü maddəsində xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinin fəaliyyəti, 14-cü maddəsində xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentləri tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, 20-ci maddəsində isə xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinə dövlət təminatları öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 18 dekabr tarixli, 193 nömrəli Qərarı ilə “Xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinin qeydiyyatının və reyestrinin aparılması Qaydası”, “Xüsusi azad iqtisadi zonanın qeydiyyat şəhadətnaməsinin forması” və “Hüquqi və fiziki şəxslərin xüsusi azad iqtisadi zonanın administrasiyasında qeydiyyatdan keçmək üçün təqdim etdikləri ərizənin nümunəvi formasının və ərizəyə əlavə edilən sənədlərin siyahısı” təsdiq edildi. “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında”

Azərbaycan Respublikasının Qanununun 13.1-ci maddəsində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri odur ki, səhmləri və ya payları 100 % dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidenti kimi qeydiyyatdan keçə bilməzlər. Qanunun 14.2-ci maddəsində isə qeyd olunub ki, xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentləri xüsusi azad iqtisadi zonanın kənarında yalnız müstəqil balansla malik olan filiallarını və nümayəndəliklərini açmaqla bərabər, Həmin filial və nümayəndəliklərə xüsusi azad iqtisadi zonanın xüsusi azad rejimi tətbiq edilmir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti “Xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində ayrıca hüquqi şəxs yaratmadan filiallar, nümayəndəliklər vasitəsilə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan rezidentlərin fəaliyyəti barədə balansın tərtib edilmə Qaydası və forması”nın təsdiq edilməsi haqqında 2010-cu il 25 yanvar tarixli, 16 nömrəli Qərar qəbul etdi [3,4,5].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xüsusi azad iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Fərmanının 2-ci hissəsinə müvafiq olaraq ölkədə xüsusi azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.5-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılması və fəaliyyəti sahəsində səlahiyyətli orqan Azərbaycan Respublikasında xüsusi azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət siyasətini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 5.4-cü bəndinə görə həmin Qanunun 1.0.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı”nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi həyata keçirir. Səlahiyyətli orqanın funksiyaları Qanunun 10-cu maddəsində qeyd olunub [1].

“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.6-cı maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zonanın administrasiyası xüsusi azad iqtisadi zonanın fəaliyyət müddətində onun ərazisində yaradılan səlahiyyətli orqanın yerli qurumudur. Qanunun 11-ci maddəsində xüsusi azad iqtisadi zonanın

administrasiyasının funksiyaları öz əksini tapıb. Həmin Qanunun 1.0.7-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zonanın operatoru idarəetmə sazişi çərçivəsində xüsusi azad iqtisadi zonanın idarə olunması və inkişaf etdirilməsinə cavabdehlik daşıyan, bu sahədə böyük təcrübəyə malik olan şirkətdir. Operatorun hüquq və vəzifələri Qanunun 12-ci maddəsində sadalanıb. Qeyd olunan Qanunun 1.0.8-ci maddəsinə görə idarəetmə sazişi xüsusi azad iqtisadi zonanın idarə olunması və inkişaf etdirilməsi üçün səlahiyyətli orqanla operator

arasında imzalanan sazişdir. Qanunun 5-ci maddəsi xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində torpaq sahələrinin ayrılması və onlardan istifadə adlanır. Bu maddəyə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələri üzərində dövlət idarəetməni xüsusi azad iqtisadi zonanın fəaliyyəti müddətində xüsusi azad iqtisadi zonanın administrasiyası tərəfindən həyata keçirilir. Xüsusi azad iqtisadi zonada dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahəsinin icarə müqaviləsi xüsusi azad iqtisadi zonanın administrasiyası ilə operator arasında və ya operatorun təklifi əsasında xüsusi azad iqtisadi zonanın administrasiyası ilə onun rezidenti arasında bağlanılır. Operator icarəyə götürülmüş torpaq sahəsini rezidentlərə subicarəyə verir. İcarə müqaviləsinin nümunəvi forması səlahiyyətli orqan tərəfindən müəyyən edilir. Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində torpaqlar xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinə tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən müddətə icarəyə verilir. Xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinə icarəyə verilmiş dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin rezidentlər tərəfindən digər şəxslərə subicarəyə verilməsinə xüsusi azad iqtisadi zona rejiminin qüvvədə olduğu müddətdə yol verilmir. Qanunun 9-cu maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zonanın idarə olunması və inkişaf etdirilməsi xüsusi azad iqtisadi zonanın administrasiyası və müsabiqə yolu ilə seçilmiş operator tərəfindən həyata keçirilir. Müsabiqənin keçirilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 20 aprel tarixli, 257 nömrəli Fərmanı ilə “Xüsusi azad iqtisadi zonanın operatorunun seçilməsi üzrə müsabiqənin keçirilməsi Qaydaları” təsdiq edildi. Həmin Qaydalarda müsabiqənin təşkilinin məqsədi, müsabiqənin təşkilatçısı, müsabiqə komissiyası və müsabiqəyə dair digər məsələlər ətraflı şəkildə əks olunmuşdur [1,2,6,7,8].

Məlumdur ki, ərazisində xüsusi azad iqtisadi zona yaradan hər bir ölkənin müəyyən məqsədləri olur. “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılmasının məqsədi xüsusi azad hüquqi rejimin və müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında rəqabətqabiliyyətli yeni istehsal və xidmət sahələrinin təşkili yolu ilə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirməkdir. Həmin Qanunun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zonada Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan edilməyən, yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir. Xüsusi azad iqtisadi zonada sahibkarlıq fəaliyyətinin 3 növü qadağan edilir [4,7,8]:

1. Qanunvericiliyə əsasən mülki dövriyyəsi qadağan edilmiş və ya məhdudlaşdırılmış əşyaların istehsalı, saxlanması və satışı, yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması, habelə qiymətli metalların, neftin, neft

məhsullarının və təbii qazın hasilatı və emalı;

2. Teleradio yayım fəaliyyəti;

3. Spirtli içkilərin və tütün məmulatlarının istehsalı.

“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsinə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 5.1-ci bəndinə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qəbul edilir. Qərarla xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı aşağıdakılar müəyyənedilir:

- məqsəd;
- təyinat;
- fəaliyyət müddəti;
- maliyyələşdirilmə mənbələri.

Səlahiyyətli orqanın xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında təklifinə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir:

- xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılmasının iqtisadi əsaslandırılması;
- xüsusi azad iqtisadi zonanın müvafiq ərazisinin iqtisadi, sosial və ekoloji şəraitinin təhlili, maddi və əmək resursları, kommunikasiyalar və digər infrastrukturla təminatı imkanları barədə məlumat;
- yaradılması təklif olunan xüsusi azad iqtisadi zonanın Əsasnaməsinin təklifi;
- xüsusi azad iqtisadi zonada həyata keçiriləcək sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri və onların xüsusiyyətləri;
- xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazi sərhədlərinin dəqiq təsviri və ərazi planı, yaradılması təklif olunan xüsusi iqtisadi zonada yerləşən torpaqların tərkibi haqqında məlumat, torpaq sahələrinin mülkiyyətçilərinin və torpaq istifadəçilərinin siyahısı;
- xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə əlaqədar tədbirlər planı.

Qanunun 6-cı maddəsinə görə xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisi onun fəaliyyəti üçün zəruri olan infrastrukturun (yol, elektrik enerjisi, qaz, su təminatı və sair) işçi qüvvəsinin və digər amillərin mövcudluğu, ərazinin inkişaf perspektivi qiymətləndirilməklə müəyyən edilir. Qanunun 7-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zonanın maliyyələşdirilməsi xüsusi azad iqtisadi zonanın fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər, habelə qanunvericiliklə qadağan olunmayan

digər mənbələr hesabına həyata keçirilir.

Xüsusi azad iqtisadi zonaların fəaliyyətinə dövlət nəzarət edir. Dövlət nəzarəti “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-cı maddəsində öz əksini tapıb. Qeyd olunan maddəyə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zonada icra və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları öz səlahiyyətlərini xüsusi azadiqtisadi zona haqqında qanunvericiliyin tələbləri nəzərə almaqla həyata keçirirlər. Xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi (“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.6-cı bəndi) tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət Azərbaycan Respublikasının bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda xüsusi azad iqtisadi zonanın 2 əsas rejimi qeyd olunub:

- 1) Gömrük rejimi (Qanunun 17-cimaddəsi);
- 2) Vergi rejimi (Qanunun 18-cimaddəsi).

Xüsusi azad iqtisadi zonanın rejimlərindən biri gömrük rejimidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 25 dekabr tarixli, 199 nömrəli Qərarı ilə “Xüsusi azad iqtisadi zonanın sərhədlərində gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin sərhəddən buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş Qaydaları” təsdiq edildi. Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 3-cü və “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.3-cü maddələrinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahid gömrük ərazisidir. Gömrük ərazisi Azərbaycan Respublikasının quru ərazisindən, daxili sülardan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən (o cümlədən orada yerləşən adalar, süni adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanından ibarət olan ərazidir. “Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada güzəştli gömrük rejimi tətbiq olunur. Xüsusi azad iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş malları Azərbaycan Respublikasının qalan ərazisinə ixrac edən xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinə güzəştli gömrük rejimi tətbiq edilmir. Güzəştli gömrük rejimi zamanı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə idxalı və ixracı qadağan edilməmiş bütün

malların xüsusi azad iqtisadi zonaya aşağıdakı daxil olma və çıxma qaydaları tətbiq olunur:

1. mallar (aksizli mallardan başqa) Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi azad iqtisadi zonaya idxal edilərkən idxal rüsumu və əlavə dəyər vergisi tutulmur;

2. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi azad iqtisadi zonaya idxal olunmuş mallar xüsusi azad iqtisadi zonadan Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricinə ixrac olunarkən gömrük rüsumları və vergilərtutulmur;

3. Xüsusi azad iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricinə ixrac edilərkən gömrük rüsumları və vergilər tutulmur;

4. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi azad iqtisadi zonaya idxal olunmuş mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə xüsusi azad iqtisadi zonadan idxal edilərkən, bu Qanunun 17.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq gömrük rüsumları və vergilər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq tutulur;

5. Xüsusi azad iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar təmir, yekun- tamamlama işləri, nümunələrin sərgisi və digər bu kimi məqsədlərlə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə müvəqqəti idxal edilərkən gömrük rüsumları və vergilərtutulmur;

6. Azərbaycan Respublikasında mallar xüsusi azad iqtisadi zonalar arasında idxal-ixrac edilərkən gömrük rüsumları və vergilərtutulmur.

Qeyd olunan 6 haldan başqa bütün digər hallarda Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan gömrük qanunvericiliyi tətbiq edilir. Xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində malların (azqiymətli, tezköhnələn, təhlükəli mallardan başqa) saxlanılma müddəti məhdudlaşdırılmır. Xüsusi azad iqtisadi zonaya malların qanunsuz idxalı və ixracının qarşısını almaq məqsədilə xüsusi azad iqtisadi zonanın sərhədlərində gömrük orqanları tərəfindən gömrük nəzarəti, habelə xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisinə gətirilən və oradan aparılan mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir. Xüsusi azad iqtisadi zonada mallarla əməliyyat aparan rezidentlər gətirilən, aparılan, saxlanılan, hazırlanan, emal edilən, satın alınan və satılan malların uçotunu aparır və həmin mallar barədə Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarına Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanının ("Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.7-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi) müəyyən etdiyi qaydada hesabat verir. Azərbaycan Respublikasının

Nazirlər Kabineti (“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.3-cü bəndi) tərəfindən xüsusi azad iqtisadi zonanın sərhədlərində gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin sərhəddən buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş qaydaları müəyyən edilir. Malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük anbarlarında saxlanması üçün gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq gömrük yığımları alınır. Aksizli mallar xüsusi azad iqtisadi zonaya idxal olunarkən onlardan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bütün gömrük ödənişləri tutulur. Xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində xüsusi azad razılıq (lisenziya) əsasında gömrük brokerləri və sərbəst anbarlar fəaliyyət göstərə bilərlər. Gömrük brokerlərinin və sərbəst anbarların lisenziyalaşdırılması qanunvericiliyə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində zonalara dair qeyd olunan məsələlərdən biri də sərbəst zonalardır. Gömrük Məcəlləsinin 1.0.48-ci maddəsinə əsasən sərbəst zona gömrük ərazisinin, gətirilən mallara gömrük rüsumlarının və vergilərin, habelə ticarət siyasəti tədbirlərinin tətbiq olunmayan hissəsidir. Həmin Məcəllənin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq gömrük ərazisində bu Məcəllədə müəyyən edilmiş qaydada sərbəst zonalar yaradıla bilər. Gömrük ərazisinin hüdudları, həmçinin sərbəst zonaların perimetrləri gömrük sərhədidir. Sərbəst zonaların perimetrləri istisna olmaqla, gömrük sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi ilə üst-üstə düşür. Gömrük Məcəlləsinin 31-ci fəslə (184 - 191-ci maddələr) sərbəst zonalar adlanır. Qeyd olunan fəslə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti gömrük ərazisində sərbəst zona yarada və ləğv edə bilər. Hər bir zonanın sahəsini, onun giriş və çıxış məntəqələrini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti müəyyənləşdirir. Sərbəst zona qapalı olmalıdır. Onun sahəsinin perimetrləri, giriş və çıxış məntəqələri gömrük orqanlarının nəzarəti altında olur. Sərbəst zonaya daxil olan və oranı tərk edən şəxslər, mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük nəzarətindən keçməlidirlər. Sərbəst zonada tikinti işləri gömrük orqanlarının icazəsi ilə aparılır. Bu zonalarda kommersiya və digər fəaliyyət növləri gömrük orqanlarına müəyyən edilmiş formada, əvvəlcədən məlumat verilməklə, onların icazəsi ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də daxildə emal xüsusi gömrük prosedurudur. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 14 yanvar tarixli, 4 nömrəli Qərarı ilə “Malların daxildə emal xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi Qaydaları” təsdiq edildi. Bu Qaydaların 2.1.1-ci yarımbəndinə və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 1.0.3-cü maddəsinə əsasən

daxildə emal - müəyyən malların emal əməliyyatları aparıldıqdan sonra ixrac edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gömrük rüsumları və vergilər alınmadan gətirilməsindən ibarət xüsusi gömrük prosedurudur [9,10,11,12,13]:

Xüsusi azad iqtisadi zonanın rejimlərindən digəri isə vergi rejimidir. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsinə əsasən xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentlərinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş güzəştli vergi rejimi tətbiq olunur. Xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən, qeydiyyatdan keçmiş rezidentlər malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdikləri vəsaitin məbləğindən (ümumi hasilatın həcmindən) və satışdan kənar gəlirlərindən 0,5 % dərəcə ilə vergini (sadələşdirilmiş vergini) hesablayır, rüb qurtardıqdan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməli olan həmin verginin məbləği haqqında Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin (“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.6-cı bəndi) müəyyən etdiyi formada vergi orqanlarına bəyannamə verir və həmin müddətdə bu vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentləri qeyd olunan vergi və fiziki şəxslərin maddəli işlə əlaqədar gəlirlərindən vergi istisna olmaqla, vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentinə vergi rejimi yalnız həmin zonada göstərdiyi sahibkarlıq fəaliyyətinə tətbiq edilir. Xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentinin Qanunun 14.5-ci maddəsində göstərilmiş səbəbdən qeydiyyatı ləğv edildikdə onun əvvəlki dövrlər üzrə vergi öhdəlikləri vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada yenidən hesablanır və ödənilir. Xüsusi azad iqtisadi zonanın ərazisində vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinə digər iştirakçıların vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələri, vergi nəzarəti, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, digər məsələlər vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 2.7-ci maddəsinə görə bu Məcəllə qüvvəyə minənədək və ya o, qüvvəyə mindikdən sonra qanunla təsdiq olunmuş hasilatın pay bölgüsü haqqında, əsas boru kəməri haqqında və digər bu qəbildən olan sazişlərdə və ya qanunlarda, o cümlədən neft və qaz haqqında, ixrac məqsədli neftqaz fəaliyyəti və xüsusi iqtisadi zonalar haqqında qanunlarda bu Məcəllədə və vergilər haqqında digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin sazişlərin və ya qanunların müddəaları tətbiq edilir.

“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 8-ci maddəsi xüsusi azad iqtisadi zonanın ləğv edilməsi adlanır. Bu maddəyə müvafiq olaraq xüsusi azad iqtisadi zona onun yaradılması haqqında qərarla müəyyən edilmiş müddət bitdikdən sonra ləğv edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin (“Xüsusi azad iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.1-ci bəndi) qərarı ilə xüsusi azad iqtisadi zonanın müəyyən edilmiş fəaliyyət müddəti uzadıla bilər. Xüsusi azad iqtisadi zona onun yaradılması haqqında qərarla müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qərarı ilə aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

1. dövlətin maraqları, təhlükəsizliyi, müdafiə qabiliyyəti ilə bağlı zərurətdən irəli gələn hallarda;
2. xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra keçən 3 il ərzində:
 - sahibkarlıq fəaliyyəti üçün heç bir razılaşma bağlanmadıqda və ya əvvəl bağlanmış razılaşmalar qüvvədəndükdə;
 - xüsusi azad iqtisadi zonanın rezidentləri tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilmədikdə.

Xüsusi azad iqtisadi zonanın ləğv edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir. Xüsusi azad iqtisadi zonanın müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl ləğv edilməsi haqqında qərar onu qəbul etdikdən 1 ay sonra qüvvəyə minir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli, 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında xüsusi azad iqtisadi zonalara dair bir bənd verilməsə də, Dövlət Proqramında xüsusi azad iqtisadi zonalar dəstək tədbirlərindən biri kimi öz əksini tapmışdır.

Aparılmış tədqiqatlar xüsusi iqtisadi zona institutunun Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna tətbiq ediləcəyi təqdirdə, gözlənilən nəticələri ümumiləşdirməyə imkan verir:

- xüsusi azad iqtisadi zona institutunun tətbiqi ilə ölkənin iqtisadi inkişaf modeli müasir texnologiyalar və idarəetmə metodları hesabına güclənə bilər;
- xüsusi azad iqtisadi zonalar vasitəsilə ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsinə əlavə töhfələr verilir;
- xüsusi azad iqtisadi zonalar xarici investorların ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinə investisiyaların yatırılmasında əlverişli poliqon rolunda çıxış

edəbilərlər;

- xüsusi azad iqtisadi zonalar hesabına ölkədə qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələri şəbəkəsi yaradılması asanlaşır və ixrac potensialının artırılması proseslər isürətləndirilir;

- xüsusi azad iqtisadi zonalar ölkənin ayrı-ayrı regionlarının, güclü iqtisadi potensiala malik ərazilərin və sərhədyanı zonaların inkişafını genişləndirər, qeyri-neft sektorunun potensialının reallaşdırılmasında effektivli iqtisadi mexanizm kimi səmərəli ola bilərlər vəsair.

Azərbaycanda xüsusi azad iqtisadi zonaların növlərindən rüsumsuz ticarət mağazaları (duty free) mövcuddur. “Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 30 oktyabr tarixli, 318 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdi. Bu Qaydalar rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edir. Rüsumsuz ticarət mağazalarında idxal gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və ticarət siyasəti tədbirləri tətbiq edilmədən son istifadə xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilmiş və şəxsi istifadə (istehlak) üçün nəzərdə tutulan mallar satılır. Rüsumsuz ticarət mağazasının ərazisi (ticarət zalı, köməkçi otaq və anbar) gömrük nəzarəti zonası hesab edilir və həmin ərazidə yerləşdirilən mallar gömrük nəzarəti altında olur. Bu mağazanın fəaliyyətinə nəzarət onların yaradıldığı ərazi üzrə gömrük orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Rüsumsuz ticarət mağazaları gömrük ərazisinin aşağıda göstərilən yerlərində yaradılabilir [10,14]:

1. Beynəlxalq hava limanının gömrük nəzarət zonasında;
2. Beynəlxalq dəniz limanının gömrük nəzarət zonasında;
3. Gömrük sərhəd buraxılış məntəqələrinin gömrük nəzarət zonalarında;
4. Xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərinin və konsulluqlarının başçıları və diplomatik heyətinin üzvləri, habelə onlarla birlikdə yaşayan ailə üzvləri üçün digər gömrük nəzarət zonalarında.

Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılmasına icazə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən verilir. İcazənin alınması üçün “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri nəzərə alınmaqla, kağız üzərində yazılı və ya elektron formada ərizə ilə müraciət edilir. Ərizədəki məlumatlar, ərizəyə dair müddətlər, icazənin verilməsi, icazədəki məlumatlar, icazəyə dair müddətlər, icazənin verilməsindən imtina halları, icazə fəaliyyətinin dayandırılması, icazənin ləğv edilməsi halları,

mağazadakı mallara və mağaza sahibinə dair şərtlər, malların uçotunun aparılması qaydası, uçota dair müddətlər və digər məsələlər “Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları”nda öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2015- ci il 1 may tarixli, 137 nömrəli Qərarı ilə “Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları”nda dəyişiklik edilmişdir [14]

Nəticə və təkliflər

1. Dissertasiya işində qoyulan məqsəd və vəzifələr çərçivəsində aparılan tədqiqat əsasında aşağıdakı ümümləşdirmələr və nəticələr əldə edilmişdir. 1. Sənayecə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və postsosialist ölkələrində yaradılan ənənəvi AİZ – ri aydın (dəqiq) fərqləndirmək zəruridir. Məqsəddə, vəzifədə və fəaliyyət mexanizmindəki mövcud fərqlər konkret iqtisadi şəraitlə müəyyən edilir. Respublikamızda azad iqtisadi zonaların qurulması bazar münasibətlərinin qurulması dönməsinə təsadüf edir. Bazar fəaliyyət mexanizminə hesablanmış azad iqtisadi zonalar bitkin olmayan bazar münasibətləri şəraitində özünün mahiyyətini tam ölçüdə göstərə bilməz. Yalnız inkişaf etmiş bazar infrastrukturunun deyil, eyni zamanda elementar sivilizasiyalılıq mənasında insanların həyat fəaliyyəti infrastrukturunun olmaması iqtisadi zonaların aşağı nəticəverimliliyini müəyyən edir. Bazar münasibətləri bərqərar olmuş dövlətlərdə AİZ – lər əlverişli xarici mühitə malik durğun ərazilərdə resursların səmərəli paylanması mexanizminin daxil edilməsini şərtləndirməklə yaradılır. Bizim respublikamızda regionların inkişafı proqramı çərçivəsində bütün səviyyələrdə büdcə vəsaitlərinə qənaət etməklə innovasiyaların və investisiyaların cəlb edilməsi ilə ölkə iqtisadiyyatına daxil edilmişdir. Bütün bunlar isə birlikdə götürülməklə ölkədə siyasi stabilliyin saxlanmasında əsas iqtisadi mexanizm kimi qəbul edilməlidir.

2. İndiki zamanda kifayət qədər dərinləndirilmiş, azad iqtisadi zonalara nisbətə dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən ardıcıl işlənmiş regionların sosial – iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Belə ki, regional səviyyədə iqtisadi zonaların idarəedilməsi və azad iqtisadi zona siyasəti arasında tez – tez kifayət qədər aydın hüdudlandırma aparılmır. Siyasət zona subyektlərinə birbaşa nizamlayıcı təsirlər dairəsinin xaricinə düşməklə, onun əsas vəzifəsi bütün regionun maraqları çərçivəsində lokal ərazinin (AİZ) elementlərinin razılaşıdırılmış inkişafının ümumi strategiya və taktikasının işlənməsi və həmçinin işlənmiş strategiyanın xüsusi metodlar vasitəsilə xüsusi institutların köməyi ilə reallaşdırılmasıdır (bütün tərəflərin maraqlarının reallaşdırılmasını təmin edən, şərtlərin çevrilməklə möhkəmləndirildiyi razılaşıdırma müqavilə prosedurları, uyğun hüquqi bazanın formalaşdırılması və s.) Mürəkkəblilik, bu siyasətin bu günki

regional reallıqlar və AİZ – rin mahiyyəti haqqında təsəvvürlər əsasında sıfırdan başlayaraq işlənməsindədir.

3. AİZ – rin yaradılmasına Azərbaycanın iqtisadi inkişafı prosesində regionların inkişafının dövlət tənzimlənməsinin səmərəli aləti kimi regionların özünəməxsus dəstəklənməsi və onların öz – özünə inkişafının stimullaşdırılması kimi və regional səviyyədə bazar mexanizmlərinin çoxluğunun qüvvədə olduğu ərazi kimi baxmaq olar. Zonaların yaradılması, lokal ərazilərdə güzəştlər, fiksəl zəiflədilmələr və xüsusi hüquqlar əsasında regional problemin həllinin stimullaşdırılması mexanizmindən “nöqtəvi” istifadəyə və eyni zamanda öz – özünə inkişafın daxili mənbələrinin axtarışının stimullaşdırılmasına imkan verir. Hal – hazırda işlənən və qarşılıqlı əlaqəli qanunvericilik aktları ilə bağlanmış olan, xüsusi təşkilati – hüquqi rejimlər ümumilikdə siyasi, inzibati və biznes strukturlarını uzanan durğunluq vəziyyətindən çıxarmağa və onu aşmağa cəhd etməyə imkan verir.

4. Zonaların yaradılması (formalaşdırılması) prosesi regionların iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi funksiyasının paylanması nəzərdə tutur: onların bir qismi yeni təsərrüfat strukturlarında, qalanları isə dövlət orqanlarında saxlanmış olur. Bununla belə, axırıncıda zonaların tənzimlənməsi ilə əlaqədar yeni funksiyalar yaranmalıdır. Halbuki təcrübədə çox vaxt bu baş vermir, bunu həm dövlət və həm də regional səviyyədə AİZ – rin qurulması və fəaliyyətində təşkilati amillərin yetərinə qiymətləndirilməməsi göstərir. Bu müəyyən dərəcədə yaradılmış iqtisadi zonaların aşağı nəticəverimliliyi ilə ifadə edilir. Təcrübə göstərir ki, zəif təşkil edilmiş zonada nə bazar və nə də hüquqi mexanizm gözlənilən nəticələri vermir. Ona görə də azad iqtisadi zonaların təsərrüfat həyatında, onların sosial yönümünün təminatında investisiya cəlb edilməsində və s. dövlət tərəfindən qüvvədə olan təşkilati başlanğıcın gücləndirilməsinə zərurət yaranmışdır.

5. Zonaların nəticəverimliliyinin yüksəldilməsi üçün xüsusi qanunvericilik əsasında vahid hüquqi müstəvinin formalaşdırılması zəruridir. “Azad iqtisadi zonalar haqqında” qanunun qəbulu bu istiqamətdə fəaliyyətin hüquqi bazası hesab edilir. Bu qanun çərçivə xarakterli olub birbaşa təsirli bəzi normaları daxil edir, belə ki, regionların inkişaf etdirilməsi prosesində baş verənləri nəzərə almaqla, AİZ-rin yaradılması və inkişafı mərhələləri tam olaraq mərkəzi idarəetməyə daxil edilmir. Deməli, qanun – zonaların yaradılması və fəaliyyətinin vahid hüquqi məkanını göstərməklə, qanunvericilik baxımından bu prosedurları möhkəmləndirir. Qəbul edilmiş Qanun çərçivəsində ciddi müəyyən edilmiş regional hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətinə, hər bir zona üzrə yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində normativ aktlarla mütləq razılaşdırılmaqla birbaşa təsirli qanunların hazırlanması və qəbulu aid olmalıdır. Ona görə də zonaların ümumrespublika və regional əhəmiyyəti aydın fərqləndirilməlidir.

Ümumrespublika üçün ilk növbədə, bilavasitə xarici sərhədlərlə əlqədar olan strateji xarakterli AİZ – rin regional üçün isə texnoparkların, ərazi – istehsalat zonalarının, sənaye parklarının, biznes, turizm və servis zonalarının aid edilməsi məqsədəuyğundur.

6. Milli iqtisadiyyatımız üçün ən məqbul azad iqtisadi zona tipi, ölkənin bütün səviyyələrində iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla o tip hesab edilir ki, onun yaradılmasına ilkin olaraq böyük büdcə yatırımı deyil, sərfəli şərtlərlə investisiyaların cəlb edilməsi mümkün olur və mövcud potensiala əsaslanılır: bu müxtəlif növ biznes, elmi – texnoloji və servis zonları ola bilər. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı prosesində ən məqbul AİZ forması texnoloji parklar, sənaye parkları və sənaye məhəllələri olub, əhəmiyyətli ilkin sərmayə tələb etməməklə, geniş güzəştlərin təqdim edilməsində, elmi – texnoloji işləmələrin istehsalatda sürətlə mənimsənilməsi əsasında, ərazinin inkişafının sürətlənməsi üçün yaxşı start meydançası ola bilər: rəqabətqabiliyyətli yeni texniki materialların yaradılması və onların bazarda müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması; elm və istehsalatın elmi, təsərrüfat və iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi. Texnoparklar menecment vərdişlərinə yiyələnmək, işçi və mütəxəssislərin ixtisasının artırılması və yeni şəraitdə işləmək üçün kadrların hazırlanması üçün poliçon ola bilər.

7. Aparılmış təhlillər göstərir ki, biznes zonaların şəkildəyişməsi kimi, ərazi – istehsalat zonaları (ƏİZ) böyük perspektivlər vəd edir, belə ki, lokal birləşmələr çərçivəsində sinergik effektləri gücləndirməklə, müəssisələrin öz – özünə inkişafının daxili mexanizmini səmərəli stimullaşdırıa bilər. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycanda ƏİZ –rin yaradılması və fəaliyyəti haqqında qəbul olunmuş Qanunlar bu istiqamətdə hüquqi baza olub, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsində zəruridir.

8. Müxtəlif xarakterli və tipli zonaların yaradılması metodu, kəskin regional vəziyyətlərin lokal ərazicə daxili mənbələrin mobilizasiyası, kənar investorların, o cümlədən xarici investorların və büdcə vəsaitlərinin cəlb edilməsi hesabına problemin həllinə imkan verir. İqtisadi zonalarda, onların qurulması üçün başlanğıc mərhələdə yatırılmış dövlət vəsaiti uzunmüddətli dövr ərzində multitiplikativ effektlə səmərə verir. Ərazilərin özü sonaradan sosial və istehsalat – təsərrüfat məsələlərinin həlli və regionun həyati təminatı sisteminin inkişafı üçün vəsait qazanır. Ona görə də ümumrespublika və regional xarakterli potensial zonaların reyestrinin tərtib edilməsində fayda vardır və burada birinci qrupa strateji əhəmiyyətli ərazilərin daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Burada gələcək “qabaqlayıcı inkişaf nöqtələri” nin təcili qurulmasının stimullaşdırılması zəruri hesab edilir. Regional səviyyədə belə zonaların müstəqil seçilməsinin mümkün olması və əsas maliyyələşmənin regional və yerli büdcəyə həvalə edilməsi təmin edilməlidir. Belə zonaların ciddi seçilməsindən sonra onların dövlət dəstəyi üçün

prioritet elan edilməsi və uyğun səflərə bütün səviyyələrdə mühafizə edilən büdcə maddəsi statusunun verilməsi zəruridir.

9. Respublikanın regionlarında və bütövlükdə milli iqtisadiyyatda müəyyən şərtlərə riayət edildikdə çox yüksək nəticəverimlikdə azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Bütövlükdə lokal problemlə ərazilərdə xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlərdən istifadə edilməsi iqtisadiyyatda depressiyaların dəf edilməsində səmərəli alət ola bilər. Azərbaycanda ayrı – ayrı ərazilərin və bütövlükdə bütün regionun inkişafını stimullaşdıran özünəməxsus regional azad iqtisadi zona sistemi yaradılmaqdadır. Bizim təsəvvürlərimizə görə belə xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlər sistemi, dövlət orqanlarının tənzimləyici funksiyasının gücləndirilməsinə, güzəştlərin sistemləşdirilməsinə və ən səmərəlilərinin aşkar edilməsinə, zona inzibatçılığının zəruri informasiya ilə təmin edilməsinə və s. kömək edən analitik – koordinasiya mərkəzinin olması halında nəticəverimli fəaliyyət labüd olacaqdır.

10. Zonanın fəaliyyətinin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün regional maraqların strukturunun hər bir konkret halının təyini, problemlə ərazinin və bütövlükdə ölkə və regionun inkişafının məqsədinin kodlaşdırılması və sistemli emalı zəruridir. Bütün bunlar regional vəziyyətin analitik qiymətləndirilməsi və zonanın formalaşdırılması üzrə təklif edilən həllin əsaslandırılması üçün və onların növbəti fəaliyyətinin səmərəliliyinin təyində baza meyar şkalası ola bilər. Məlum istifadə edilən səmərəlilik meyarları elə göstərici və xarakteristikalarla tamamlanmalıdır ki, onların konkret problemlə əraziyə regional maraqlar mövqeyindən və regional siyasətin məqsədi baxımından xüsusi təşkilatı – hüquqi rejimlərin daxil edilməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə imkan vermiş olsun. Bu regiona yalnız iqtisadi agentlərin deyil, eyni zamanda mühəndis infrastrukturlarının inkişafı, mənzil tikintisi və yenilənməsi, torpaqdan istifadənin qaydaya salınması, yüksək səviyyədə məşğulluğun dəstəklənməsi, mövcud ekoloji resursqoruyucu problemlərin həllini də nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” 2007-ci il 6 mart tarixli, 538 nömrəli Fərmanı <http://e-qanun.az/framework/12939>

2. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 14 aprel tarixli Qanunu <http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/1462>

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 2009-cu il 3 iyun tarixli, 101 nömrəli Fərmanı <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&news=645>

4. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 3 iyun tarixli, 101 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 16 iyun tarixli, 138s nömrəli Sərəncamı <http://e-qanun.az/framework/17859>

5. “Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinin qeydiyyatının və reyestrinin aparılması Qaydası”nın, “Xüsusi iqtisadi zonanın qeydiyyat şəhadətnaməsinin forması”nın və “Hüquqi və fiziki şəxslərin xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyasında qeydiyyatdan keçmək üçün təqdim etdikləri ərizənin nümunəvi formasının və ərizəyə əlavə edilən sənədlərin siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 18 dekabr tarixli, 193 nömrəli Qərarı <http://cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/226/>

6. “Xüsusi iqtisadi zonanın sərhədlərində gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin sərhəddən buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 25 dekabr tarixli, 199 nömrəli Qərarı <http://customs.gov.az/az/nkq251209.html>

7. “Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində ayrıca hüquqi şəxs yaratmadan filiallar, nümayəndəliklər vasitəsilə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan rezidentlərin fəaliyyəti barədə balansın tərtib edilmə Qaydası və forması”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 25 yanvar tarixli, 16 nömrəli Qərarı <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/253/>

8. “Xüsusi iqtisadi zonanın operatorunun seçilməsi üzrə müsabiqənin keçirilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 20 aprel tarixli, 257 nömrəli Fərmanı <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&news=882>

9. “Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 30 oktyabr tarixli, 318 nömrəli Qərarı <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/1171/>

10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 30 oktyabr tarixli, 318 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları”nda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 1 may tarixli, 137 nömrəli Qərarı <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/1615/>

11. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&cat=3>

12. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi
http://customs.gov.az/addons/qanun/uploads/mecelle_yeni_.pdf
13. “Malların daxildə emal xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 14 yanvar tarixli, 4 nömrəli Qərarı <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/1207/>
14. Əliyev Şəfa Tiflis oğlu - “Xüsusi iqtisadi zonalarda vergilərin mühüm aspektləri”
<http://vergi.az/jurnal/az/upload/File/6-2014.pdf>
15. İsmayılov F.N. Azərbaycanca azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zona yaradılmasının perspektivləri. ADİU. Magistrantların XVII Respublika Elmi Konfransının Materialları. II hissə. Sumqayıt, 2017, səh. 431 – 433.
16. İsmayılov F.N. Azərbaycan İqtisadi inkişafında azad ticarət zonasının rolu. ADAU – nun Elmi Əsərləri. 2017, № 4, səh. 173 – 178.
17. Rasim Abutalıbov - “Xüsusi iqtisadizonaların sosial-iqtisadi inkişafa təsiri” http://www.qu.edu.az/downloads/articles/1072_970.pdf
18. http://az.wikipedia.org/wiki/Azad_iqtisadi_zona
19. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&news=28>
20. http://en.wikipedia.org/wiki/Special_economic_zone
21. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_173553/
22. http://tr.wikipedia.org/wiki/Serbest_b%C3%B6lge
23. http://marmarateknokent.tubitak.gov.tr/sites/images/seb_kanun.pdf
24. http://tr.wikipedia.org/wiki/Serbest_liman
25. Абаева Л. Калининградская свободная зона : хозяйственные и геополитические параметры и перспективы развития // Ин-т междунар. экон. полит., исследований РАН. – М., 1996. - № 4. – с. 31-47.
26. Авдокушин Е. Ф. Свободные (специальные) экономические зоны: Учеб. пособие для студентов спец. 06.10 «Международ. экон. отношения» и стажеров Кооп. междунар. учебн. Центр.- М., 1993. – 79 с.
27. Анализ проекта создания свободной экономической зоны в масштабах региона // Информ.- аналит. Материалы Центр. Банка РФ.- М.,- №3.- 34-56 (с.34).
28. Андрианов В. Специальные экономические зоны в мировой экономике ЭКО. – 1997. – №3. – 28-34.
29. Анисимов А.Н. Экономический анализ развития КНР // М.: Наука. – 1991. – Л 5.- с. 58-64.
30. Бабанцев В., Валлиулин Х. Особые экономические зоны // Российский экономический журнал. – 1992. - №9. - с.117-125.
31. Банковский оффшор как компромисс между вывозом и репатриацией капитала // Финансист. – М., 1996. - №25. – с. 38-43.
32. Без рубля // Деловое Поволжье. – 1998.- №41. – с. 5.
33. Богомолов О.Т., Быков А.Н. Свободные зоны // Правда. – 22 октября 1992г.
34. Бойко С. Необходим закон о свободных экономических зонах // Экономис!. – 1994. - №2. – с. 51-54.
35. Бонаев Л. Свободная экономическая зона «Находка»: ворота, открывающиеся в обе стороны // Рынок. - №2. – с. 3.

36. Бонаев Г. Возможности создания смешанных предприятий в свободных безошлинных зонах НРБ / Междунар. Науч. Конф. «Совершенствование организационных структур управления» - Варна : 1989. – с. 202-205.
37. Борисова Т.Е., Шестак - Варна : 1989. – с. 202-205.
38. Борисова Т.Е., Шестак Н.А. Перспективы создания свободной экономической зоны «Сахалин» // Экономика строительства. – М.:1995. - №9. –с.8-10.
39. Борьба за льготы – борьба за инвестора // Деловое Поволжье. – 2000. - №3.-с.1.
40. Боссерт В. Регионы в водовороте рыночных отношений // Российский экономический журнал. – 1993. - №6. – с. 54-60.
41. Бунегина Г. Закон об экспертно-производственных зонах в Бразилии // Деловой мир. – 1992. – с. 16.
42. Быков А.И., Королев И.С. Шаг к открытой экономике // Экономика и жизнь.- 1990. - №39. – с.20-21.
43. Васильев Л.СЭЗ : мифы и действительность // Биржевые ведомости.- 1995.- JYL ^ 1-2. – с.8.
44. Васильев Л. СЭЗ: от эйфории к продуктивной работе // Российский экономический журнал. – 1992. - №11. – с. 46-52.
45. Васильев Л. СЭЗ: от эйфории к продуктивной работе // Российский экономический журнал. – 1992. - №12. – с. 35-40.
46. Вардомский Л. Свободные экономические зоны в Польше (проблемы.ориентиры) // Внешняя торговля. – 1992. - №2. – с. 19-21.
47. Вардомский Л., Воробьева Л., Ершов А. Калининградская область, Российской Федерации : Проблемы и перспективы // Калининградская область. – сегодня, завтра / Моск. Центр Карнеги, Carnegie endowment for intern, peace. – М.,1995. – с. 8-49.
48. Вардомский Л., Ершов А. Международное региональное сотрудничество: шансы и перспективы Калининградской области // Внешняя торговля. – М., 1996. - №1-2. –с. 37-40.
49. Веллман К. Калининградский эксклав России на перепутье : О взаимосвязи между экономическим развитием и политикой безопасности / Калининградская область сегодня, завтра. Моск. Центр Карнеги, Carnegieendowment for international peace. – М.,1995. – с. 50-78.
50. Виноградов Б. «Золотая зона» на реке Туманной // Известия. – 1993. - №3. – с. 3.
51. Внутренний оффшор : за и против // Деловое Поволжье. – 1998. - №26. – с.4.
52. Воинов И.О СЭЗ в постсоциалистических странах // Российский экономический журнал. – 1997. - №9. – с 110.
53. Волынец А. В зонах будут платить меньше налогов // Коммерсант – Daily. – М., 1997. – 6 февр. – с.9.
54. Воронова Т.А. Свободные экономические зоны : Проблемы и перспективы развития в России // Современные экономические проблемы дальневосточного региона России : сб. науч. трудов. Дальневосточ. коммерч. ин-т. – Владивосток, 1995. – с. 87-98.
55. Где спирт – там и спрос // Деловое Поволжье. – 1998. - №49. – с. 6.
56. Гернси – земной рай для финансистов // Финансист. – М.,1995. - №17. – с.10-12.
57. Голубов И.И., Воловик Е. В. Проблемы правового регулирования рынка ценных бумаг // Проблемы управления в эксклавном регионе России : Межвуз. сб. науч.тр.

посвящ. 50-летию образования Калининградской области России; Калининград. Гос. Уни-т. Калининград, 1996. – с. 55-61.

58. Губернатор Федоров обещает Курилам свободу // Известия. – 1992. - №16.-с.4.

59. Деваева Е.И., Порин В.Г. Совместная предпринимательская деятельность на Д ;ип. 11 см liociuKCToccmi//ПроGji. Дал.Востока.1996. – №6. С. 3.

60. Доропип И., Специальные экономические зоны в социалистическом хозяйстве // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. - №3. – с. 75.

61. Думе совет только снится // Деловое Поволжье. – 1999. - №21., - с.4.

62. Евлампиев В. Стратегия интернационализации экономики // Внешняя торговля. – 1996. - №5. – с. 18-21.

63. Евсеенко А.В., Зверев В.С., Унтура Г.А. Технопарки и технополисы // Евсеенко А.В., Зверев В.С., Унтура Г.А Интеграционные процессы в экономике региона. Отв. Ред. Кулешов В.В.;РАН. Сиб отд. Ин-т экон. и организации пром. Производства.- Новосибирск, 1996. – с. 107-129.

64. Егоров И. Нужны ли нам технополисы // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. - №3. – с. 158-159.

65. Жуковская С. Офшорная зона общего режима // Коммерсантъ. – 1997. - №8. С. 33-35.

66. Забровская Л.В. Проект «Туманган»: Взгляд из Приморья // Пробл.Даль.Востока. –М., 1995. -№1. с. 30-33.

67. Забровская Л.В. Россия и Республика Корея : От конфронтации к сотрудничеству (1970-1990гг.). – Влвдивосток, 1996. – 127с.

68. Замятин Б. К обоснованию свободных экономических зон // Российский экономический журнал. – 1993. - №3. – с. 39-44.

69. Зименков Р. СЭЗ : американский опыт // Российский экономический журнал. – 1998 . -№3. –с. 78-87.

70. Зоны экономического развития приглянулись инвесторам // Деловое Поволжье. – 1997. - №42. – с.4.

71. Зыкова Е.Н. Прогнозируемые факторы формирования и развития туристской деятельности в Калининградской области // Проблемы управления в эксклавном регионе России : Межвуз.сб.науч.тр., посвящается 50-летию образования Калининградской области России / Калинингр. Гос. Ун-т; Калининград, 1996. – с. 61-62.

72. Иванов И.Д. Международные корпорации в мировой экономике. – М.: Международные отношения, 1976. – с. 148-149.

73. Иванчиков А.Г. Теоретические и практические аспекты привлечения иностранных инвестиций в КНР.М.: Наука – 1991. – 159 с.

74. Ивчепко В.В. Прогнозный аспект управления развитием хозяйства эксклавной территории России // Проблемы управления в эксклавном регионе России : Межвуз. сб. науч. тр., посвящается 50-летию образования Калининградской обл.России.,Калинингр. гос. ун-т; Калининград, 1996. – с.5-15.

75. Иностранные инвестиции в России : современное состояние и перспективы. Под ред.И.П. Фаминского. – М.: Международные отношения, 1995. – с. 297.

76. Казаков И., Радионов А. СЭЗ «Находка» как центр вовлечения предприятий Приморья в международное разделение труда // Внешняя торговля. –М., 1995 - №67. – с .30-33.

77. Как депутаты понижают инвестиционную привлекательность области // Деловое Поволжье. – 1999. -№8. – с. 2-3.
78. Калинина А.П., Сисина Н.Н., Борисова Е.А., Игнатьева С.Н. Инвестиционная активность в свободных экономических зонах ; С-Петербург. Ун-т экономики и финансов. – СПб.: Изд-во С-Перерб.ун-та экономики и финансов, 1996. – 58 с.
79. Калининград – окно в Европу ? // Деловой мир. – 1992. - №9. – с. 4.
80. Карпунин В. Финансовые центры США и Карибские «налоговые убежища» II США : экономика, политика, идеология. – 1988. - №2. –с. 63-69.
81. Козлов Л. Экономические проблемы регионов и региональная структурная политика России // Российский экономический журнал. – 1996. - №3. – с. 21-25.
82. Колесова В.П. Управляющая СЭЗ «Алтай» // Закон. – 1992. - №11. – Сб.
83. Комплексное развитие свободных экономических зон в КНР // Коммерсантъ.- М., 1996. №11. – с.67.
84. Коммерциализация предприятий в СЭЗ // Коммерсант – Daily. – М.,1996. - №11. – с. 4.
85. Коркунов И.О проекте свободной экономической зоны «Тумэньцзян» на территории России, Китая и КНДР // Пробл.Даль.Востока. –М., 1994. - №3, с.13-17.
86. Коршунов В.П. Возможности и перспективы использования мирового опыта СЭЗ в условиях России. – М.: Дипломатическая академия МИД РФ, 1993.- с .33.
87. «Красный Октябрь» начал жить по средствам // Деловое Поволжье. - №47. – с. 5.
88. Краткий внешнеэкономический словарь :- Справочник (Под ред.проф. Рыбалкина В.Е.). – М.: Международные отношения, 1991. – с.82.
89. Кронштадт – свободная экономическая зона – Kronstadt- free trade zone / авт.-сост.: Цветков С.А. и др. 3-е изд., перераб. и доп.. – СПб. : АО «СТЗ:Кронштадская»: АО «Иван Федоров», 1996. – 150 с.
90. Лексин В., Андреева Е. Территориальная дезинтеграция в России // Российский экономический журнал. – 1992. - №9. – с .34-43.
91. Лексин В., Швецов А. Государственное регулирование и селективная поддержка регионального развития // Российский экономической журнал – 1994.- № 5-6.-с.64-69.
92. Лексин В., Швецов А. Общероссийские реформы и территориальное развитие // Российский экономической журнал – 1999.- № 4.-с.53-66.
93. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики //Российский экономической журнал – 1995.- № 1.-с.31-39.
94. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики. Вопросы методологического анализа и оценок //Российский экономической журнал – 1995.- № 2.-с.22-31.
95. Лексин В., Швецов А. Региональная политика России: концепции, проблемы, решения // Российский экономической журнал – 1995.- № 3.-с.64-72.
96. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики. Вопросы методологического анализа и оценок //Российский экономической журнал – 1997.- № 3.-с.32-46.
97. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики. Вопросы методологического анализа и оценок //Российский экономической журнал – 1997.- № 4.-с.25-42.

98. Лексин В. Региональное развитие в понятиях диалектики // Изв.Всесоюз. геогр. об-во- 1994.- №6. – с. 18-34.
99. Лексин В.,и др. Регион и рынок : опыт конкретного анализа // Российский экономический журнал. – 1992. - №5. – с. 43-54.
100. Лексин В.,и др. Что такое региональная политика // Российский экономический журнал. – 1993. - №9. – с. 49-63.
101. Лемешко М. Свободные зоны не свободны от кризиса // Деловые люди .- 1994. - №3. – с.44-46.
102. Леусский А.И. Экономика зон свободного предпринимательства. – Л.: Изд.Ленингр. фин. – эконом. Ин-та , 1991. – 103 с.
103. Лозовой В. Свободная зона в Приморье // Международное экономическое сотрудничество. – 1991. - №1. – с. 44-46.
104. Ляшов Ю. Чем торгует зона // Экономика и жизнь. М. 1997- №1.с.42.
105. Малайзия : успех зоны свободной торговли о. Пинанг // Атлас .- 1990. - №19.с. 71-74.
106. Мальков Э. Свободные промышленные зоны. Практика развивающихся стран // Деловой мир, - 1992. - №10. – с. 14.
107. Манежев С. Свободные экономические зоны в переходной экономике КНР и России // Российский экономический журнал. – 1993. - №7. – с. 80-87.
108. Марченко Е. Как организована зона экономического благоприятствования «Ингушетия» // Проблемы теории и практики управления. – М., 1996. - №3.-с 74-78.
109. Мещерякова О.В. Налоговое маневрирование : Офф – шор бизнес // Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира. –М.: 1995.-215 с.
110. Мингалеев Ж.А. Пригоден ли мировой опыт для России? // ЭКО, - 2000.- №3, - с.131-134.
111. Мировое хозяйство и советская экономика : шансы и иллюзии. – М.: Международные отношения, 1990.-№4,- 358 с.
112. Михайлов А. О создании приморского транзитного узла на базе АО «Хасанский морской коммерческий порт» / Информ. Докл. – Зарубино, 1995.-20 с.
113. Мозиас П.М. Стереотипы поведения иностранных инвесторов в свободной экономической зоне // Дело и право.- М., 1994. - №3. – с.23-37.
114. Монкиевич Я. Свободные экономические зоны в Польше : Доклад на международном семинаре «Зоны совместного предпринимательства в странах с централизованно планируемой экономикой», М., ВИНТИ.- 1989.- с.4-13.
115. Моргачев В. Зарубежный опыт СЭЗ // Закон .- 1992- №1. – с.3-7.
116. Моргачев В. Экономические зоны .Мировой опыт и особенности России: Сб. трудов ВНИИ системных исследований. – 1991. - №7.- с.44-52. НО. Мухсен С. О создании свободной аденской зоны // Российской экономический журнал. – 1998. - №10.- с.126-127.
117. Мяков В. Свободные зоны : зарубежный опыт Перу, Чили // Деловой мир.-1992.- №5.-с.11.
118. Налоговый рай в отдельно взятых зонах // Деловое Поволжье.- 1998. - №15. с.3.
119. Никербокер Ф. Олигополистическая реакция и многонациональное предприятие. – Бостон: 1973.

120. Общие принципы создания зон совместного предпринимательства // Экономика и жизнь. – 1991.- №34. – с.5-6.
121. Овчинникова С.Г. Зоны свободного предпринимательства : текст лекций. – СПб: Изд-во СПбУЭФ, 1994. – 79 с.
122. Овчинникова С.Г. Зоны свободного предпринимательства : Учебное пособие для студентов экон. спец. вузов / Под ред. Карлика А.Е. – 2-е изд. , перераб. и доп.- СПб :С.-Петербург. Ун-т экономики и финансов, 1996. – 100 с.
123. Овчинникова С.Г.Опыт Санкт-Петербурга по созданию системы субзон //Овчинникова С.Г. Зоны свободного предпринимательства :Учебное пособие для студентов экон. спец. вузов / Под ред. Карлика А.Е. – 2-е изд. , перераб. и доп.- СПб : С.-Петербург. Ун-т экономики и финансов, 1996. – 100 с.
124. Организация свободных экономических зон и РФ // Информ. – аналит. Материалы Центр. Банка Рос.Федерации: НИИ.-М.,1996. -№3.-с.1-25.
125. Орлов С. К региональным аспектам социальной политики // Российский экономический журнал – 1997.- №2. – с. 106-108.
126. Основные налоговые льготы для инвесторов в регионах России // ЭКО – 1998.- №11. с.92.
127. Оффшор оффшору рознь // Деловое Поволжье. – 1998. - №29. – с.3.
128. Петров Ю. Селективная финансовая политика // Российский экономический журнал . – 1999. - №4 – с. 35-52.
129. По инвестору зона плачет // Деловое Поволжье. – 1998. - №5. – с.4.
130. Прангишвили И.В., Пашенко Ф.Ф., Степановская И.А. Техноэкополисы : Состояние и перспективы. РАН, Ин-т пробл. упр.- Препринт.- М.:1996.-63 с.
131. Предприятиям дали льготы // Деловое Поволжье. – 1998. - №51. – с.1
132. Президент после полуночи // Деловое Поволжье. – 1999. – X222. – с.5.
133. Приморская находка //Коммерсантъ. – М.:1996. №10.- с.46-47.
134. Пяных Г. Бум в корпорации БИН // Коммерсантъ. – М.:1997. №14.- с.26.
135. Рекомендации по созданию СЭЗ в России // БИКИ – 1996 .№39.- с.2
136. Ройканен И. О создании финско-советской свободной экономической зоны на арендованной территории Сайменского канала // Вопросы экономики. – 1990 .- №6. – с.91-98.
137. Роль свободных экономических зон в СССР, 1992 .- 28 с.
138. Россия, Китай и Северная Корея создают свободную экономическую зону // Известия. – 1992.- №17.- с.5.
139. Рубцов А. Калининградская область привлекает российских автоперевозчиков // Финансовые известия. – М.,1996.- №12, -СИ.
140. Савин В. О законодательной базе свободных экономических зон в России // Маркетинг. – М.: 1996. - №4.- с.3-17.
141. Сахарное Ю. Стимулирование деловой активности в регионе // Российский экономический журнал. – 1995.- №9 – с.36-41.
142. Сберегаев И.А. Путь решения проблем развития внешне -экономических связей Калининградской области.// Проблемы управления в эксклавному регионе России: Межпуз. Сб. науч.тр. ,посвящается 50-летию образования Калинингр..обл. России; Калинингр. Гос.ун-т. – Калининград : 1996.- с.52-55.

143. Сборник материалов по предпринимательству и внешне-экономической деятельности. Вып.1. Зоны свободного предпринимательства.- М.: Интерэко,1990.
144. Свободная зона снижает жар // Деловое Поволжье. – 1998. - №49. – с.6.
145. Свободные зоны расширяют границы // Деловое Поволжье. – 1998. - №20. – с.3.
146. Свободные экономические зоны : Приморская Находка // Коммерсантъ. – М., 1996. - №10 – с.46.
147. Семенов Г. Развитие свободных экономических и оффшорных зон // Российский экономический журнал . – М., 1995.- №11. – с.34-44.
148. Семенов Г. и др. Экономические преобразования в российском регионе //Российский экономический журнал . – М., 1996.- №8. – с.48-62.
149. Симадзаки Т., Исихара М. Свободные экономические зоны в капиталистических и развивающихся странах. М., ВИНТИ : - 1990. -№4-с.22.
150. Скромное обаяние безналоговой зоны // Деловое Поволжье. – 1998. - №42. – с.3.